2 ман. 50 гәп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
Выпуск I (9)
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“
Баку — 1956

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы 1956

МҮНДӘРӘЧӘ

Әдәбиййатда вә инчәсәнәтдә типиклик мәсәләсинә даир 3

Бәхтияр Ваһабзадә—Сәмәд Вурғун поэзиясынын бәдии хүсусиййәтләри 23

Ә. Гарабағлы—II синфин «Ана дили» китабы үзәриндә ишләмәк үчүн мүәллимләрә методик кәстәришләр 39

М. Ә. Һәмзәев—Ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләр үзәриндә апарылан ишин дүзкүн язы вәрдишләринин инкишафына тә'сири һаггында 50

Афат Гурбанов—Шакирдләрин язылы вә шифаһи нитгләриндә ерли шивәләрә гаршы мүбаризә апарылыр 57

Һ. Мурадова—V синифдә ифадә языны нечә апарырам 62

М. Гасымов—Ифадә вә инша языларда үслуб сәһвләри һаггында 67

Ю. Зейналов—Ибтидаи синифләрдә йохлама язы ишләри вә гиймәт нормалары 73

С. Һүсейнов—XX әср әдәбиййатымыз һаггында дәрслик 85

К. Абдуллаев—А. Сәһһәтин һәят вә ярадычылығына һәср олунмуш элми әсәр 89

«Азәрбайчан дили вә әдәбиййат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар 94

Редактор Мираббас Асланов
Корректор А. Талыбов

Чапа имзаланмыш 14/III-56-чы ил. Кағыз форматы 60×84 $^1/_{16}$ 3,0 чап вәрәги 5,46
ФГ 01151 Сифариш 12 Тираж 5000

Бирләшмиш Нәшриййат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.
Редаксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, тел. 3-13-45.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи (9-чу) бурахылыш

3274
M.F.A...
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

„Азәрбайчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы – 1956

ӘДӘБИЙЯТДА ВӘ ИНҸӘСӘНӘТДӘ ТИПИКЛИК МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын коммунизм гуручулуғунда ени мүвәффәгиййәтләр әлдә этмәйә, халгымызын мадди вә мәдәни һәят сәвиййәсини даһа да йүксәлтмәйә доғру йөнәлдилмиш тарихи гәрарлары совет инҹәсәнәти вә әдәбийятынын гаршысында ҹидди вәзәфәләр гоюр.

Бир сыра әһәмиййәтли наилиййәтләринә бахмаяраг, совет инҹәсәнәти вә әдәбийяты, һәлә дә һәятдан керидә галыр вә халгын артмыш мә'нәви тәләбләрини өдәмир. Әдәбийятын вә инҹәсәнәтин инкишафында әсас нөгсан бундан ибарәтдир ки, мүһарибәдән сонракы дөврдә кениш үмумиләшдириҹи әһәмиййәти олан, совет һәятынын гәһрәманлыг характерини әкс этдирән монументал бәдии әсәрләр аз ярадылмышдыр. Охуҹу һаглы олараг шикайәтләнир ки, бир чох әсәрләрдә өз мүасирләринин—коммунизм гуруҹуларынын ядда галан, тә'сирли вә долғун типик образларыны тапа билмир. Енилийин көһнәлийә гаршы кәркин мүбаризәси илә долу олан гәһрәманлыг дөврүмүз, бу дөврүн зиддиййәтләри бүтүн мүрәккәблийи илә тәсвир эдилмир, көһнәлийин зияны ачылыб көстәрилмир, енилийин, габагҹыл гүввәләрин һәр шейә галиб кәлән гүдрәти, әзәмәти вә көзәллийи йүксәк бәдии бояларла тәсвир эдилмир. Һәлә дә бәдии ҹәһәтдән зәиф олан әсәрләр мейдана чыхыр, бу әсәрләр сүбут эдир ки, онларын мүәллифләри һәятымыздакы һадисәләрдән керидә галырлар, парлаг, илһамвериҹи бәдии үмумиләшдирмә зирвәсинә галха билмирләр.

Бә'зи язычылар һәяты сәтһи билдикләри үчүн, онун ганунауйғунлугларыны бүтүн дәринлийи илә дәрк эдә билмәдикләри үчүн һәят тәҹрүбәсини бәзәйиб бояйырлар, гаршымыза чыхан чәтинликләри йүнкүл көстәрирләр, нөгсанларымызы доғру тәсвир этмирләр, инсанларын шүурундакы капитализм галыгларына гаршы лазым олдуғу кими мүбаризә апармырлар. Һәятымыздакы көһнә вә эйбәҹәр һаллара гаршы, коммунизм гуруҹулуғуна мане олан бүтүн һаллара гаршы мүбаризәдә гүдрәтли васитә олан там дәйәрли сатирик әсәрләр һәлә дә аздыр.

Совет әдәбийјаты вә инчәсәнәтинин инкишафы сосјализм реализми естетикасынын инкишафы илә ајрылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Совет инчәсәнәтинин мүвәффәгијјәтләри, тәбии олараг, онун естетик нәзәријјәсини дә зәнкинләшдирир, естетика мәсәләләринин ишләнилмәсиндәки сәһвләр инчәсәнәт тәчрүбәсинә тә'сир көстәрмәјә билмәз. Лакин инчәсәнәтлә әдәбијјатын инкишафы үчүн вачиб олан нәзәри проблемләрин өјрәнилмәси һәлә индијәдәк лазыми вүс'әт вә зәрури дәринлик кәсб етмәмишдир. Бир чох мүһүм нәзәри проблемләр биздә мүнтәзәм сурәтдә өјрәнилмир, сәтһи тәдгиг едилир; философларын, әдәбијјатшүнасларын вә сәнәтшүнасларын сә'јләри әлагәләндирилмир. Бунун нәтичәсиндә чох вахт актуал нәзәри мәсәләләрин һәллиндә долашыглыг мејдана чыхыр. Естетика саһәсиндә вәзијјәтин јахшы олмадығыны типиклик мәсәләсинин ишләнмәсиндә көрә биләрик.

Типик чәһәт проблеми марксизм-ленинизм естетикасында мәркәзи мәсәләләрдән биридир. Бу проблем бәдии јарадычылығын башга проблемләри илә ајрылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Бунун дүзкүн һәлл едилмәсинин сосјализм реализми инчәсәнәтинин мүвәффәгијјәтли инкишафы үчүн сон дәрәчә бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәти вардыр. Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә типиклик проблеминин дәриндән дәрк едилмәси әдәбијјат вә инчәсәнәтин мәфкурә вә бәдии сәвијјәсини јүксәлтмәк уғрунда мүбаризәдә, бунларын һәјатдан керидә галмасына гаршы, һәјатымызы тәһриф едән зәиф бәдии әсәрләрин мејдана чыхмасына гаршы мүбаризәдә сон дәрәчә зәрури шәртдир.

Реалист инчәсәнәтдә типикләшдирмә бәдиилијин ән мүһүм шәртидир. Һәјатын бәдии, јә'ни образлы ин'икасына биз типикләшдирмә васитәсилә наил олуруг.

Реалист инчәсәнәтдә һәјатын дүзкүн әкс етдирилмәси типикләшдирмә мәсәләси илә ајрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Бу тезис Енкелсин мәшһур классик тә'рифиндә үмумиләшдирилмишдир: «....Реализм тәфәррүатын доғрулуғундан әлавә, типик характерләрин типик шәраитдә тәсвиринин доғрулуғуну нәзәрдә тутур». (К. Маркс, Ф. Енкелс, Сечилмиш мәктублары, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 426). Әсәрдә јарадылмыш типик образлар системи васитәсилә, типик шәраитдә һәрәкәт едән типик характерләрин тоггушмалары васитәсилә сәнәткар һәјатын инкишаф ганунаујғунлугларыны бүтүн конкретлији вә чохчәһәтлилији илә ачыб көстәрир.

Мүртәче естетика бир чох мүхтәлиф типикләшдирмә нәзәријјәләри — истәр ачыг идеализм, истәрсә материализм

пәрдәси илә маскаланмыш типикләшдирмә нәзәријјәләри ирәли сүрмүшдүр. Бу нәзәријјәләр мүртәче романтизмдән башлајараг натурализмә вә декадансын башга тәзаһүрләринәдәк бир сыра бәдии чәрәјанларда өз ифадәсини тапмышдыр. Марксизм-ленинизм естетикасы инчәсәнәтин буржуа нәзәријјәләринә гаршы барышмаз мүбаризәдә тәшәккүл тапмышдыр. Бу мүбаризәдә марксизм-ленинизм кечмиш естетик фикрин ән јахшы, тәрәггипәрвәр ән'әнәләринә архаланыр, дүнја реалист инчәсәнәтинин тәчрүбәсини үмумиләшдирирди. Марксизм-ленинизм естетикасы диалектик материализм мөвгеиндән типиклик проблемини һәјаты реалистчәсинә әкс етдирмәјин әсас шәрти кими елми сурәтдә изаһ едә билмишдир.

Һәјат һәгигәтини онун ингилаби инкишафы просесиндә об'ектив сурәтдә чанландырыб көстәрән сосјализм реализми инчәсәнәти үчүн типикләшдирмә проблеминин дәрин елми һәлли хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һәјат фактларынын вә һадисәләринин емпирик тәсвирини вермәјиб, инкишаф мејлини бүтүн зиддијјәтләри илә ифадә едән ән мүһүм чәһәтләри сечмәк—сәнәткарын әсл һәјат һәгигәтини көстәрмәсинә имкан верән доғру јол будур. Әдәбијјат вә инчәсәнәтин тәкчә идрак әһәмијјәти дејил, ичтимаи чәһәтдән фәал тәрбијәләндиричи ролу да, әдәбијјат вә инчәсәнәтин гызғын мәһәббәт вә нифрәт һиссләри ојатмаг, севимли гәһрәманлары тәглид етмәјә, онлар кими олмаға һәвәс вә арзу ојатмаг игтидары да типикләшдирмәнин дәринлијиндән асылыдыр. Һәјатын бүтүн чәһәтләрини схем һалында дејил, парлаг, конкрет-һисси, естетик тә'сир бағышлајан вә буна көрә дә јалныз шүура, идрака дејил, инсанын емосијаларына да тә'сир көстәрән образларда чанландырмаг—инчәсәнәтдә һәјат һадисәләринин типикләшдирилмәси кими мүрәккәб бир просесин мә'на вә маһијјәти бундан ибарәтдир. Типикләшдирмә һәјат һадисәләринин инчәсәнәтә хас олан фәрдиләшдирилмиш конкрет-һисси естетик шәкилдә үмумиләшдирилмәси үсулудур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, бәдии јарадычылыгда типиклик проблеми сон дәрәчә мүрәккәб проблемдир. Бу проблеми реал һәјатдан, әдәбијјат вә инчәсәнәтин конкрет инкишафындан ајрылыгда һәлл етмәк олмаз.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә әдәбијјат вә инчәсәнәт ишчиләри арасында бәдии јарадычылыгда типиклик мәсәләсинә даир бә'зи схоластик, сәһв көрүшләр јајылмышдыр. Бу, кениш јајылмыш тә'рифләрә көрә типиклик мүәјјән ичтимаи-тарихи һадисәнин маһијјәти илә ејниләшдирилир вә реалист инчәсәнәтдә партијалылығын тәзаһүр етдији

әсас саһә кими гиймәтләндирилир. Дейирләр ки, типиклик проблеми һәмишә сияси проблемдир вә ялныз бәдии образын шүурлу сурәтдә бөйүдүлмәси онун типиклийини даһа долғун, даһа габарыг ачыб көстәрир. Бу схоластик тә'рифләр марксизм тә'рифләри кими гәләмә верилир вә сәһв оларағ партиямызын әдәбийят вә инчәсәнәт мәсәләләриндәки нөгтейи-нәзәри илә әлагәләндирилир.

Чохдан бәллидир ки, чанлы тәчрүбәни, конкрет тарихи шәраити һесаба алмадан һәр һансы элми тә'риф вермәк чәһдләри схоластикая, әһкамчылыға апарыб чыхарыр. Типиклик проблеминин ишләнмәсиндә дә мәһз белә бир һал төрәнмишдир, чүнки конкрет бәдии материалын бүтүн чохчәһәтлилийинә көз юмараг, әввәлчәдән верилмиш бу нөв схемләр үзәриндә әмәлийят апармаға башламышлар.

Бу, марксизм-ленинизмин руһуна, партиямызын көстәришләринә зиддир, партиямыз бүтүн һадисәләри, о чүмләдән инчәсәнәт вә әдәбийят һадисәләрини дә онларын конкрет-тарихи инкишафы просесиндә өйрәнмәйи тәләб едир.

Типиклийин юхарыда гейд етдийимиз схоластик тә'рифләри мүәййән дәрәчәдә яйылмышдыр вә совет әдәбийяты вә инчәсәнәтинин инкишафына, естетика проблемләринин ишләнилмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир.

☆

Мә'лум олдуғу кими, сәнәткар типик образ ярадыркән һәятын ән мүһүм һадисәләрини сечир, үмумиләшдирир. Бунунла, һәр шейдән әввәл, типик образын идея әһәмиййәти әлагәдардыр, образын идея әһәмиййәти исә она гиймәт вермәкдә ән мүһүм ме'ярдыр. Әдәбийят вә инчәсәнәтин бүтүн ән парлаг бәдии образлары, Чапаев, Павел Корчакин, Мерес'ев вә башгалары кими реал прототипәрә әсасланан образлар да бу йолла ярадылмышлар.

Совет әдәбийятынын ән яхшы әсәрләри һәятымызын типик хүсусиййәтләрини, һәр шейдән әввәл ени совет адамынын, ичтимаи һәяты ингилаби йолла дәйишмәк уғрунда мүбаризин, коммунизм гуручусунун хүсусиййәтләрини парлаг сурәтдә екс етдирирләр. Әдәбийятын мәһз белә гәһрәманлары охучуларын дәрин мәһәббәтини газанмышлар. М. Горкинин, В. Маяковскинин, М. Шолоховун, А. Фадеевин, Н. Островскинин, А. Толстоюн, Л. Леоновун, К. Фединин, А. Корнейчукун, В. Латсисин, С. Вурғунун, Я. Коласын, А. Твардовскинин әсәрләринин гәһрәманлары, А. Сурковун, М. Исаковскинин, М. Турсунзадәнин

шеирләринин лирик гәһрәманлары, Совет Иттифагында яшаян бүтүн милләтләрин бир чох башга насирләринин, драматургларынын, шаирләринин гәһрәманлары бизим мүбаризәмизин чанлы иштиракчылары олмушлар. Милйонларла инсан йүксәк мәгсәдләр уғрунда чалышмағы, коммунизм уғрунда мүбаризәдә мәтанәти, Вәтәнә садиг олмағы, горхмазлығы вә никбинлийи—совет адамынын гүдрәтини вә көзәллийини тәшкил едән бүтүн кейфиййәтләри бу гәһрәманлардан өйрәнир.

Халгымызын севдийи реалист бәдии образларын һәяты механики сурәтдә натуралистчәсинә көчүрмәклә һеч бир әлагәси йохдур. Бу образлар совет адамынын характеринин вә мә'нәви симасынын ән яхшы типик хүсусиййәтләринин сәнәткарлар тәрәфиндән үмумиләшдирилмәси нәтичәсиндә яранмышлар. Мә'лумдур ки, образ нә гәдәр типик олурса, онун үмумиләшдиричи әһәмиййәти дә о гәдәр кениш олур. Совет әдәбийятынын ән яхшы әсәрләриндән гәһрәманларын һәр биринин парлаг фәрди хүсусиййәтләриндә вә талеиндә бизим һәятымыз үчүн типик олан һадисәләрин характери габарыг шәкилдә ачылыб көстәрилир. Әксинә, бир чох әсәрләрин зәифлийи, чансызычылығы онларын мүәллифләринин һадисәләри сәтһи тәсвир етмәкдән узаға кедә билмәдикләри, дәрин бәдии үмумиләшдирмә верә билмәдикләри илә изаһ едилир.

М. Горки көстәрирди ки, «сәнәткар үмумиләшдирмә—һәятын тәкрар олунан һадисәләрини типикләшдирмә бачарығына малик олмалыдыр». (30 чилдлик әсәрләри күллийяты (русча), 25-чи чилд, Дәвләт бәдии әдәбийят нәшрийяты, 1953, сәһ. 132). Горки бу фикри дәфәләрлә тәкрар етмишдир.

Лакин типиклийин һәят үчүн ән чох характер олан һадисәләрин бәдии үмумиләшдирилмәси кими изаһ едилмәси чох вахт биртәрәфли вә схоластик сурәтдә йозулур.

Бу, белә бир тә'рифдә ифадә едилмишдир ки, куя типиклик ялныз мүәййән ичтимаи гүввәнин маһиййәтинә, мүәййән ичтимаи-тарихи һадисәнин маһиййәтинә уйғун олур. Белә тә'риф биртәрәфли вә гейри-гәнаәтбәхшдир, бәдии ярадычылығын чанлы тәчрүбәсиндән айры верилмишдир, дүняны бәдии сурәтдә дәрк вә ин'икас етдирмәйин өзүнә мәхсус хүсусиййәтләрини нәзәрә алмыр. Бу тә'рифдә мәсәләнин ялныз бир чәһәти айрыча көтүрүлүб нәзәрә алынмыш вә инчәсәнәти мәфкурәнин башга формаларындан фәргләндирән чәһәтләр кәнарда галмышдыр.

Һалбуки мәфкурә формаларындакы үмуми чәһәтләри көстәрмәк аздыр. Бу формалары бир-бириндән фәргләндирән хү-

суси, спесифик чәһәтләри дә мүәййән етмәк лазымдыр. Ахы тарихчи дә, игтисадийятчы да, философ да мүәййән ичтимаи гүввәнин, мүәййән ичтимаи һадисәнин маһиййәтини ачмаг үчүн ичтимаи һәяты өйрәнир, лакин бу һеч дә онлары сәнәткар етмир. Инчәсәнәт һәяты ин'икас етдирмәйин хүсуси, спесифик формасыдыр. Һәятын бәдии дәрк едилмәсинин өз ганунлары вар вә бу ганунлар бир чох чәһәтдән елми идрак ганунларындан фәргләнирләр. Инчәсәнәтин әсас ганунларындан бири олан типикләшдирмә бәдии ярадычылығын өзүнә мәхсус хүсусиййәтләри ичәрисиндә сон дәрәчә мүһүм бир амилдир. Елмдән фәргли олараг, инчәсәнәт һәятын ганунауйғунлугларыны образларда, йә'ни конкрет-һисси формада, үмуми хүсусиййәтләри фәрди хүсусиййәтләрдә тәчәссүм етдирәрәк көстәрир. Инчәсәнәтин бу хүсусиййәтини һәлә йүз илдән даһа чох бундан әввәл Белински гейд етмишдир. Реалист инчәсәнәтдә һәятын бүтүн фактлары вә һадисәләри ичтимаи маһиййәтин чыплаг абстраксиясы шәклиндә дейил, һәятын өзүнүн шәклиндә ифадә вә тәсвир едилир. Типиклийи ялныз мүәййән ичтимаи гүввәнин маһиййәтинин тәчәссүмү кими көтүрмәк инчәсәнәт әсәриндә һәятын фәрди чохчәһәтлилийинин йох олмасына, бәдии образлар әвәзинә схем ярадылмасына апарыб чыхарыр. Бу схоластик тә'риф ярадычылыг ишчиләрини бәдии кәшфләрлә мәшғул олмаг әвәзинә үмуми, мә'лум һәгигәтләри көстәрән тәсвирләр яратмаға мәчбур едир.

Сәнәткар ичтимаи мүнасибәтләри типләр васитәсилә көстәрир, о, әһалинин, синифләрин мүхтәлиф тәбәгәләринин нүмайәндәләринин образларыны ярадыр, бунларын әлагәләрини, тоггушмаларыны, мүбаризәсини типик шәраитдә вә вәзиййәтдә ачыб көстәрир. Сәнәткарын чан атдығы әсас мәгсәд мүәййән груп адамларын үмуми хүсусиййәтләрини тәчәссүм етдирән парлаг, фәрдиләшдирилмиш характер яратмагдыр.

Ф. Енкелс көстәрир ки, һәгиги сәнәткарын әсәриндә «һәр бир шәхс типдир, лакин бунунла да бирликдә тамамилә мүәййән бир шәхсиййәтдир, гоча Һекелин дедийи кими, «будур», бу беләдә олмалыдыр». (К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублары, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 415).

Елә буна көрә дә типикләшдирмә фәрди характерләр яратмаг вә онларын талеләри, һәрәкәтләри вә әмәлләри васитәсилә мүрәккәб, чохчәһәтли һәят әлагәләрини вә мүнасибәтләрини ачыб көстәрмәк бачарығы илә айрылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Һәяты бәдии екс етдирмәйин бу чәһәтинә әһәмиййәт вермәдикдә, ону биртәрәфли олараг ялныз мүәййән ичтимаи гүввәнин маһиййәтини ифадә етмәйә бағладыгда, тәнгидчи өзү дә бәдии әсәрин дәрин тәһлилини верә билмәз, чүнки әсәрә белә янашмагла о, сәнәткар тәрәфиндән ярадылмыш образларын өз кейфиййәтини вә өзүнә мәхсус хүсусиййәтләрини тә'йин етмәк имканындан өзүнү мәһрум едир, сәнәткарын реал олараг яратдығына дейил, онун ниййәтинә гиймәт верир. Белә һалларда гиймәт вермәк ме'яры итиб кедир, пешәкарлыгла, тәләсик язылмыш, ичтимаи идеялары фәрдиләшдирилмәмиш, йә'ни әсл бәдии формада тәчәссүм етдирилмәмиш әсәрләрин тә'рифләнмәси үчүн шәраит ярадылыр.

Типик образ яратмағын зәрури шәрти кими, фәрдиләшдирмәнин әһәмиййәтини ингилабчы-демократ тәнгидчиләр дә, бөйүк язычылар да, марксизм-ленинизм классикләри дә һәмишә хүсуси гейд етмишләр.

В. И. Ленин Инесса Арманда мәктубунда сон дәрәчә бөйүк фикри дәринликлә гейд етмишдир ки, бәдии әсәрдә «...бүтүн мәтләб фәрди шәраитдәдир, мүәййән типләрин характерләринин вә психикасынын тәһлилиндәдир». (Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 163). Бәдии образы дәрин фәрдиләшдирмәк тәләби сосялизм реализми естетикасынын әсас тәләбләриндән биридир. Бу тәләби нәзәрә алмамаг образларын схематизминә вә йохсуллашдырылмасына апарыб чыхармая билмәз. Типикләшдирмәнин бу хүсусиййәтини нәзәрә алмадан бәдии әсәри аз-чох чидди тәһлил етмәк мүмкүн дейилдир.

Әдәбийят вә инчәсәнәтин чанлы тәчрүбәсинә мүрачиәт етсәк дәрһал көрәчәйик ки, бүтүн мүхтәлиф типик образлары, бунлара гаршы зоракылыг етмәдән, бунлары шикәст етмәдән, ялныз бу вә я башга ичтимаи маһиййәтә бағламаг һеч чүр мүмкүн дейилдир. Доғрудан да, зәнн етмәк олар ки, Онекинин вә Печоринин ичтимаи-синфи «маһиййәти» ейнидир. Лакин бунларын һәр бирини биз өз еһтираслары, өз талеи вә башга хүсусиййәтләри олан хүсуси бир шәхсиййәт кими таныйырыг. Бәс Пушкинин Татяна яхуд Шолоховун Аксиня образларынын мәзмуну ялныз ичтимаи маһиййәтләми тә'мин едилир? Әдәбийят вә инчәсәнәтин бүтүн дөврләрдә мүхтәлиф ичтимаи групларa мәнсуб олан адамлары һәйәчана кәтирән бир чох типик образларынын үмумбәшәри хүсусиййәтләри бәс нечә олсун? Бәдии образа мүәййән ичтимаи гүввәнин маһиййәтинин ифадәси кими гиймәт верән схоластик тә'рифдән чыхыш едәрәк бүтүн бу суаллара чаваб вермәк олмаз. Нәһайәт, бу тә'рифдән истифадә едәрәк мүасир әдәбийятын бәдии образларына гиймәт вермәк ишинә дәриндән вә һәртәрәфли янашмаг олмаз. Тәнгидчи ялныз һадисәләрин ичтимаи маһиййәтини нәзәрдә тутурса

вә бәдии үмумиләшдирмәнин тәбиәтинә көз юмурса, мүтләг әсл тәнгиди тәһлил əвəзинә үмуми фикирләр сөйләйәчәкдир. Бир чох тәнгидчиләримизин совет язычыларынын әсәрләринә һәср олунмуш мәгаләләриндә биз мәһз бу чидди нөгсана раст кәлирик. Мәсәлән, Воропаевин (П. Павленконун «Сәадәт» романындан), Васили вә Авдотия Бортниковларын (Г. Николаеванын «Бичин» романындан), Мартыновун (В. Овечкинин «Районда ади иш күнләри» әсәриндән) вә башга образларын адыны чәкәрәк, ялныз бунларын габагчыл совет адамы олдугларыны көстәририрләр. Образларын үмуми ичтимаи маһиййәти нөгтейи-нәзәриндән бу, доғрудур. Лакин белә изаһатла кифайәтләнмәк олармы? Ахы Васили вә Авдотия Бортниковлар мүхтәлиф адамлардыр, һәтта бир-бириндән чох фәргләнән мүхтәлиф адамлардыр. Өз характерләринә көрә Воропаев тамам башга адамдыр. Лакин белә үмуми тәһлил заманы совет адамларынын мәһз бу чүр чанлы хүсусиййәтләри арада итиб кедир.

Үмуми чәһәт фәрдидә, хүсусидә енидән чанландырылмаса, бәдии, конкрет-һисси образ ола билмәз. Типиклик мүчәррәд бир шей кими тәсвир эдилдикдә образ өз айдын дуюлан вә дәрк эдилән варлығыны итирир, схемә чеврилир. Тәәссүф ки, язычыларымызын вә инчәсәнәтин башга саһәсиндә чалышан хадимләримизин әсәрләриндәки бир чох образларда һәлә бу нөгсан вардыр. Һәлә дә элә романлар вә повестләр язылыр ки, бунларда өзләринә мәхсус фәрди хүсусиййәтләри олан чанлы адамлар әвәзинә чүмләпәрдазлыг эдән мүгәввалар яшайыр вә һәрәкәт эдирләр, биз бу мүгәввалары бу вә я башга истеһсалат просесләринин тәсвири архасында зорла көрүб сечә билирик, чүнки мүәллиф өз гәһрәманларыны һәмин истеһсалат просесиндә иштирак этмәйә мәчбур эдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, ән яхшы сәнәткарларымыз үмуми хүсуси, фәрди чәһәтләр васитәсилә чанландыраараг типик образын ярадылмасы мәсәләсини дүзкүн һәлл этмәйи бачарырлар. М. Шолоховун әсәрләриндәки бәдии чәһәтдән сон дәрәчә парлаг образлары, тәкрар эдилмәз вә эйни заманда типик совет салдаты образы олан Васили Тйоркини, «Кәнч гвардия» романында совет кәнчләринин айдын вә габарыг ярадылмыш образларыны вә бир чох башгаларыны хатырлатмаг кифайәтдир. Бу мисаллар типиклийи ялныз ичтимаи маһиййәт кими изаһ эдән, реалист инчәсәнәтдә бәдии үмумиләшдирмәнин характер анлайышыны тәһриф эдән схоластик мүһакимәләри эяни сурәтдә рәдд вә тәкзиб эдирләр.

☆

Марксизм-ленинизм эстетикасы инчәсәнәтин мәгсәдә доғру йөнәлдилмәсинә, онун тенденсиялы олмасына, һәятын инчәсәнәтдә актив ин'икас этдирилмәсинә бөйүк әһәмиййәт верир.

Типикләшдирмә һәмишә сәнәткарын дүнякөрүшү илә, онун һәятдакы бу вә я башга һадисәләрә вердийи гиймәтлә бағлы олур. Типик образларын мәфкурә-тәрбийә әһәмиййәти хейли дәрәчәдә мәһз бунунла тә'йин эдилир. Сәнәткарын һәята бахышы, мүнасибәти һәмин бу типик образларда, онларын давраныш мәнтигиндә тәзаһүр эдир. Сәнәткар бәдии образлар васитәсилә һәятын мүәййән чәһәтләрини вә һадисәләрини я писләйир, яхуд да тәблиғ эдир, бу чәһәтләр вә һадисәләр үзәриндә фикирләшир, өз идеалларыны тәсдиг эдир.

Сәнәткарын әсәрләриндә һәмишә онун һәята олан мүнасибәти ифадә эдилир. Әсл габагчыл сәнәткар э'тинасыз шаһид ола билмәз. О, өз Вәтәнинин вәтәндашыдыр, халгын мәнафеи уғрунда чарпышан мүбариздир.

Бу чәһәтдән сәнәткарын фәал ролуну һәлә ингилабчы-демократ тәнгидчиләр айдын көрүрдүләр. Н. А. Добролюбов хүсуси гейд эдирди ки, сәнәткар «...чанлы һәятын мүхтәлиф вә зиддиййәтли чәһәтләрини өз дүня бахышынын үмумилийиндә бирләшдирир вә енидән ишләйир». (Үч чилдли әсәрләри күллийяты (русча), 3-чү чилд, Дөвләт бәдии әдәбийят нәшрийяты, 1952, сәһ. 464).

Әдәбийят вә инчәсәнәтин синфи характери һаггында тә'лим, бәдии ярадычылыгда дүнякөрүшүн фәал ролуну айдын тә'йин этмиш марксизм тәрәфиндән илк дәфә дүрүст изаһ эдилмишдир.

Әдәбийятын В. И. Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш партиялылығы принсипи әдәбийят вә инчәсәнәтин синфилийи һаггында марксизм тә'лимини инкишаф вә давам этдирди. В. И. Ленинин ирәли сүрдүйү бу принсип әдәбийят вә инчәсәнәт һаггында элмин хәзинәсинә гиймәтли бир һәдиййә олду, эстетик фикрин бөйүк наилиййәти олду.

Дүнякөрүшүнүн ролуну, әдәбийят вә инчәсәнәтдә партиялылыг принсипинин мә'на вә маһиййәтини дүзкүн изаһ этмәйин сон дәрәчә бөйүк нәзәри вә практик әһәмиййәти вардыр.

Лакин бурада да гейд этмәк лазым кәлир ки, инчәсәнәт саһәсиндә партиялылыг мәсәләсинә схоластик мүнасибәт вардыр, белә мүнасибәт хүсуси олараг өзүнү бунда көстәрир ки,

типиклик вә партиялылыг эйниләшдирилир, типиклик реалист инчәсәнәтдә партиялылығын тәзаһүр этдийи әсас саһә кими изаһ эдилир, типиклик ялныз сияси һадисә һесаб олунур. Буну көрмәк һеч дә чәтин дейилдир ки, бу нөв эйнийййәт әдәбийят вә инчәсәнәт һадисәләринә тарихә зидд мөвгедән янашмаға апарыб чыхарыр. Сәнәткарын яшайыб яратдығы тарихи дөврү вә шәраити нәзәрә алмадан, онун дүнякөрүшүнүн характерини дәриндән тәһлил этмәдән һәр бир типикликдә партиялы мөвгеин ифадәсини ахтармаг чәһдләри әдәбийят вә инчәсәнәтин партиялылығы принсипинин конкрет-тарихи мәзмунуну өртүб басдырмаға, пәрдәләмәйә апарыб чыхарыр. Белә мүнасибәт башдан аяға әзбәрчилийә, марксизм эстетикасыны механики мәнимсәмәйә әсасланыр. В. И. Ленинин «ики мин ил бундан әввәл олдуғу кими, эн ени фәлсәфә дә партиялы фәлсәфәдир» мә'лум көстәришини көтүрәрәк, әдәбийят вә инчәсәнәт һадисәләрини механики сурәтдә бу тезисә табе этдирирләр, В. И. Ленинин бу терминә нә кими конкрет мә'на вердийини нәзәрә алмыр, онун партиялылыг һаггында башга көстәришләринә көз юмурлар. Әдәбийят вә инчәсәнәтин партиялылығы принсипини механики баша дүшмәк олмаз, ишин маһийййәтини дәриндән дәрк этмәк лазымдыр.

«Материализм вә эмприокритисизм» әсәриндә Ленин «...Үмумийййәтлә фәлсәфәдә партиялар вармы?» (Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 352) суалыны вермиш вә көстәрмишдир: «...Партияларын фәлсәфи мүбаризәсини, нәтичә э'тибарилә мүасир чәмийййәтин дүшмән синифләринин тәмайүлләрини вә мәфкурәсини ифадә эдән мүбаризәни көрмәмәк олмаз. Ики мин ил бундан әввәл олдуғу кими, эн ени фәлсәфә дә партиялы фәлсәфәдир. Ени алимнүма-шарлатанчылыг адлары илә вә я кәмағыл партиясызлыгла пәрдәләнән әсл мәсәлә үстүндә мүбаризә эдән партиялар материализм илә идеализмдир». (Енә орада, сәһ. 375).

Беләликлә, В. И. Ленин фәлсәфәдә партияларын мүбаризәсини материализм вә идеализм партияларынын мүбаризәси кими гиймәтләндирир вә көстәрирди ки, идеализм һәмишә иртичачы синифләрин мейлләрини вә мәфкурәсини ифадә этмишдир.

Бу партиялылыг анлайышыны механики сурәтдә әдәбийята вә инчәсәнәтә көчүрдүкдә вулгарлашдырма тәһлүкәси ортая чыхыр. Мә'лумдур ки, бәдии ярадычылыгда мүәллифләрин сияси көрүшләри чох вахт һеч дә фәлсәфәдә вә башга ичтимаи элмләрдә олдуғу кими билаваситә ачыг тәзаһүр этмир. Һәтта белә һаллар да олур ки, сәнәткар об'ектив әһәмийййәти

онун өз сияси көрүшләринә вә рәғбәт бәсләдийи гүввәләрә зидд олан әсәрләр ярадыр. Бу чәһәтдән, Энкелсин көстәрдийи кими, Балзакын ярадычылығы әламәтдардыр. Белә һаллары кечмишин башга бөйүк сәнәткарларында да мүшаһидә этмәк олар. Демәк, бүтүн сәнәткарлары садәчә бир-биринә зидд олан ики сияси партияя айырмаг олмаз. Бу нөв бөлкүнүн тәрәфдарлары дейирләр ки, һәмишә мүртәче инчәсәнәт вә тәрәггипәрвәр инчәсәнәт олмушдур. Бу, шәксиз, дүзкүн фикирдир, лакин белә дүзкүн фикирдән тәрәггипәрвәрликлә партиялылығы эйниләшдирән сәһв нәтичә чыхарылыр. Белә тә'рифдә партиялылығын конкрет мәзмуну итиб кедир. Бундан даһа артыг, бу тә'риф бүтүн дөврләрдә яшайыб ярадан тәрәггипәрвәр сәнәткарлары ваһид партия мөвгеинин ифадәчиләри һесаб этмәйә әсас верир, һалбуки һәмин сәнәткарлар мүхтәлиф синифләрә мәнсуб олмушлар. Фәлсәфәдә партиялар һаггында көстәриши әзбәрчиләр кими механики сурәтдә гаврамыш вә буну әдәбийят вә инчәсәнәтә тәтбиг эдәрәк иртича вә тәрәгги партиялары һаггында данышмаға башламыш тәдгигатчылар мәһз белә бир сәфеһ нәтичәйә кәлиб чыхмышлар. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә белә тәдгигатчыларын әсәрләриндә Грибоедов да, Чернышевски дә, Горки дә бир партия чәбһәсиндә һесаб олунурлар.

В. И. Ленин партиялылыг анлайышыны мүчәррәд үмуми бир категория кими тәһлил этмирди, о, партиялылыг анлайышынын конкрет мәзмунуну мүәййән тарихи шәраитдән асылы олараг ачыб изаһ эдирди. Ленин партиялылығы йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш синфи мүбаризәнин нәтичәси һесаб эдир вә көстәрирди ки, партиялылыг «...һәр бир һадисәйә гиймәт верикән ачыг вә айдын сурәтдә мүәййән ичтимаи групун нөгтейи-нәзәрини еритмәйә мәчбур эдир» (Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 419). Ленин язырды: «... Һеч бир чанлы адам бу вә я башга синфин (бир һалда ки, бу синифләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини анламышдыр) *тәрәфини сахламая билмәз*, һәмин синфин мүвәффәгийййәтинә севинмәйә билмәз, онун мүвәффәгийййәтсизликләриндән кәдәрләнмәйә билмәз, бу синфин дүшмәнләринә гаршы, керидә галмыш бахышлар яймагла онун инкишафына мане оланлара гаршы һиддәтләнмәйә билмәз вә и. а.». (Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 544).

Көрдүйүмүз кими, бурада данышыг шүурлу сурәтдә дәрк эдилмиш партиялы мөвгедән кедир, бу мөвгедә дуран шәхс синифләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини баша дүшүр вә тәрәфини сахладығы синфин мәнафеини гызғын мүдафиә эдир. В. И. Ленин 1905-чи илдә өз мәшһур «Партия тәшкилаты вә

партия әдәбийяты» мәгаләсиндә мәһз бу фикри ифадә этмишдир. Бу мәгаләдә илк дәфә инчәсәнәт вә әдәбийятын партиялылығы принсипи изаһ эдилмишдир. Партиялылығы белә баша дүшмәк әсасында биз мүхтәлиф дөврләрин типик образлар яратмыш бүтүн реалист сәнәткарларыны партиялы һесаб эдә биләрикми? Типиклийи партиялылығын тәзаһүр этдийи әсас саһә саян тә'риф мәһз буну тәләб эдир. Лакин айдын мәсәләдир ки, биз буну эдә билмәрик.

Вулгар сосиоложи дармадағын эдилмишдир вә инди һеч кәс, вахтилә чанфишанлыг эдән вулгар сосиологларын этдикләри кими, Пушкинин вә Гоголун ярадычылығыны хырда вә я орта дворянлығын мәнафеинин ифадәси адландырмаға чәсарәт этмәз. Лакин кечмишин бүтүн бөйүк реалист сәнәткарларыны ардычыл сурәтдә партиялы һесаб этсәк, кәрәк онларын һамысыны зәһмәткеш синифләрин мөһкәм э'тигадлы, шүурлу мүдафиәчиләри вә тәрәфдарлары сияһысына язаг. Элмә зидд олан белә бир иши көрмәйә дә һеч кәсин чәсарәти чатмаз. Буна көрә дә схоластик тә'рифләр, дүстурлар һавадан салланыб ортада галыр, әдәбийят тарихинин конкрет һадисәләрини дүзкүн тәһлил этмәйә имкан вермир. Һалбуки анадан олдуғу шәраитдә вә тәрбийәсинә көрә һаким истисмарчы синифләрә мәнсуб олан бир чох кечмиш бөйүк сәнәткарларын ярадычылығындакы хәлгилик бунунла әлагәдардыр ки, һәмин сәнәткарларда өз синфинин менафеинин дар чәрчивәсиндән кәнара чыхмаг, йүксәйә галхмаг габилиййәти вар иди, онлар ачыгданачыға халг күтләләринин мөвгеинә кечмәсәләр дә, һәяты об'ектив, дүзкүн тәсвир этмәклә азадлыг мейлләринин инкишафына көмәк эдирдиләр. Бу сәнәткарларын ярадычылығыны сөзүн әсл мә'насында партиялылыгла бағламаг, әлагәләндирмәк ялныз вулгарчылыға кәтириб чыхара биләр.

Яхуд капиталист өлкәләриндә яшаян мүасир тәрәггипәрвәр реалист сәнәткарларын ярадычылығыны көтүрәк. Һәләлик онларын ялныз бир гисми өз ярадычылығыны шүурлу сурәтдә вә мөһкәм э'тигадла фәһлә синфи илә, Коммунист партиясынын сиясәти илә бағламышдыр. Бир сыра сәбәбләрә көрә онлар һәлә инчәсәнәтдә партиялылығы гәбул этмирләр, бә'зиләри исә һәтта бу принсипдән узаг гачырлар. Схоластик тә'рифә инансаг, кәрәк дейәк ки, бу сәнәткарлар типик образлар ярада билмирләр, чүнки типиклик партиялылығын тәзаһүр этдийи саһәдир. Һалбуки бу сәнәткарлар һәяты намусла, дүзкүн экс этдирмәйә чан атараг, парлаг типик образлар ярадыр вә өз ярадычылығы илә тәрәгги ишинә хидмәт көстәририрләр. Әлбәттә, бу сәнәткарлар зәһмәткешләрин мәнафеинә ачыг вә мөһкәм э'тигадла хидмәт этмәк сәвиййәсинә галхсайдылар күтләләрин даһа фәал вә даһа мүбариз тәрбийәчиләри олардылар, лакин бу, кәләчәйин мәсәләсидир, бу коммунист партияларынын тәрәггипәрвәр зиялылары өз тәрәфинә чәлб этмәк бачарығы илә әлагәдардыр.

Мүхтәлиф дөврләрдә яшайыб ярадан вә мүхтәлиф синифләрин нүмайәндәләри олан сәнәткарларын дүнякөрүшү мәсәләси сон дәрәчә мүрәккәб мәсәләдир. Әдәбийят вә инчәсәнәт һадисәләрини өйрәнмәйә конкрет янашдыгда көрүрүк ки, сәнәткарларын дүнякөрүшү чох зиддиййәтли олур, бу исә онларын ярадычылығында өзүнү көстәрмәйә билмәз. Л. Толстоюн ярадычылығынын Ленин тәрәфиндән тәһлил эдилмәси буну хүсусилә әяни сурәтдә сүбут эдир. Партиялылыг дүнякөрүшүнүн айдын, шүурлу синфи мүәййәнлийини нәзәрдә тутур, бу исә бүтүн сәнәткарлара хас олан хүсусиййәт дейилдир. Дүнякөрүшүнүн белә мүәййән олмасынын ән йүксәк ифадәси коммунист партиялылығы—сосялизм әдәбийятынын бәдии методунун әсас мәфкурә принсипидир.

В. И. Ленин партиянын XI гурултайында демишдир: «...биз ялныз о заман идарә эдә биләрик ки, халгын дәрк этдийини дүзкүн ифадә эдәк. Бунсуз Коммунист партиясы, пролетариаты өз ардынча апара билмәз, пролетариат исә күтләләри өз ардынча апара билмәз...». (Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 309).

Коммунист партиялылығы принсипинә риайәт эдән сәнәткар халгын дәрк этдийини хүсусилә дәриндән ифадә эдә биләр ки, онсуз, доғрудан да, бөйүк сәнәт әсәри яратмаг гәтиййән мүмкүн дейилдир.

Ленин «Партия тәшкилаты вә партия әдәбийяты» мәгаләсиндә партиялы әдәбийят идеясыны ирәли сүрүркән бу анлайыша ени тарихи мәзмун верирди, Ленин мәһз коммунист партиялылығындан данышырды вә коммунист партиялылығыны «...өлкәнин ән яхшы һиссәсини, онун гүввәтини тәшкил эдән, онун кәләчәйи олан милйонларла вә он милйонларла зәһмәткеша...» (Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 36) хидмәт көстәрән һәгиги халг инчәсәнәтини яратмағын әсасы һесаб эдирди.

Тамамилә айдын мәсәләдир ки, әдәбийят вә инчәсәнәтдә партиялылыг анлайышынын тарихән конкрет мәзмунуну садәләшдирилмиш, схоластик шәкилдә бүтүн дөврләрдә вә бүтүн сәнәткарларда олан типикләшдирмә илә әлагәләндирмәк олмаз.

Буну да бүтүн айдынлығы илә көрмәк лазымдыр ки, бизим әдәбийятын вә инчәсәнәтин партиялылығы буржуа пар-

тиялылығындан әсаслы сурәтдә фәрглидир. Совет язычыларынын вә инчәсәнәт хадимләринин партиялы ярадычылығы типик бәдии образлар васитәсилә һәятын об'ектив һәгигәтини, һәятымызын инкишафынын об'ектив ганунауйғунлугларыны ифадә эдир ки, Коммунист партиясынын сиясәти дә мәһз бу об'ектив ганунауйғунлуглар әсасында гурулмушдур. Сосялизм реализми методу бәдии ярадычылыгда суб'ектив мүлаһизәләрдән вә нийјәтләрдән дейил, чанлы варлығын фактларындан вә һадисәләриндән чыхыш этмәйи тәләб эдир. Әсл коммунист партиялылығы суб'ективизмин бүтүн тәзаһүрләринә, гәһрәманлары идеяларын садә чарчысына чевирмәйә, гәһрәманларын характеринә хас олмаян фикирләри вә һиссләри онлара зорла ашыламаға яддыр.

Коммунист партиялылығы зәһмәткешләрин ән кениш тәбәгәләринин мәнафеини ифадә эдәрәк, мәһз бунун сайәсиндә хәлгилийин ән йүксәк пилләсини тәшкил эдир. Бизим партиялылыг, буржуа яланчыларынын уйдурмаларына бахмаяраг, эһкамлар әсасында ярадычылығы мәһдудлашдырмаға, инсанлар вә һадисәләр арасындакы фәргләри силмәйә, схематизмә яддыр; ярадычылыг азадлығыны учсуз-бучагсыз кенишлийә чыхаран, һәяты бүтүн зиддиййәтләри илә һәртәрәфли вә ән мүхтәлиф бәдии үсулда әкс этдирмәйә кениш имкан верән мәһз партиялылыг принсипимиздир. Бу принсип бәдииликлә аһәнкдар вәһдәт тәшкил эдир вә бәдии ярадычылығын об'ектив ганунларына тамамилә уйғундур.

☆

Йүксәк идеялы әсл бәдии әдәбиййат вә инчәсәнәтин инкишаф этмәсинин әсас шәртләриндән бири бәдии ярадычылыгда гейри-бәдиилийә вә һәяты сүн'и сурәтдә бәзәмәйә, һамар-зиддиййәтсиз көстәрмәйә гаршы барышмаз мүбаризә апармагдыр. Ялныз парлаг, дәрин тә'сир бағышлаян сәнәт совет адамынын эстетик тәләбләрини өдәйә биләр, өз фәал тәрбийәчи вәзифәсини еринә етирә биләр. Совет язычыларынын вә инчәсәнәт хадимләринин вәзифәси бәшәриййәтин бәдии ярадычылыг саһәсиндә топламыш олдуғу бүтүн сәрвәтләрә йийәләнәрәк бу сәрвәтләри ени ярадычылыг кәшфләри, наилиййәтләри илә чәсарәтлә артырмагдыр. Сосялизм реализми бу чәһәтдән һеч бир һәдд-һүдуд гоймур. Сосялизм реализми бәдии ярадычылыгда үслубларын, формаларын мүхтәлифлийини, һәмчинин типикләшдирмә үсулларынын мүхтәлифлийини нәзәрдә тутур. Буна бахмаяраг, сон заманлар бәдии типикләшдирмәнин ялныз муәййән үсулларыны ганун вә эһкам һалына салан схоластик тә'рифләрдән чыхыш этмәйә башламышлар. Белә бир

рә'й көк салмышдыр ки, куя типик образ ярадылан заман мүтләг һәмин образы шүурлу сурәтдә бөйүтмәк лазымдыр, куя образы шүурлу сурәтдә бөйүтмәк бүтүн һалларда типиклийи даһа долғун ачыр вә даһа габарыг көстәрир.

Инчәсәнәт вә әдәбийятын чохәсрлик тарихи айдын көстәрир ки, типикләшдирмәнин васитә вә үсуллары, типик образлар яратмаг йоллары мүхтәлиф вә түкәнмәздир; бунлар бәшәриййәтин бәдии инкишафы илә бәрабәр инкишаф эдир вә зәнкинләширләр. Типикләшдирмә үсулларынын чохлуғу вә мүхтәлифлийи бир чох амилләрдән—инчәсәнәтин конкрет нөвүнүн өзүнә мәхсус хүсусиййәтләриндән, сәнәткарын сечдийи жанрдан, сәнәткарын гаршысына гойдуғу мәфкурә-ярадычылыг вәзифәләриндән вә саирләрдән асылыдыр.

Романда типик образлар яратмағын бәдии принсипләри вә үсуллары лирик яхуд сатирик әсәрдә типикләшдирмә үсулларындан фәрглидир. Типик характерләр яратмаг саһәсиндә драматик әсәрин өз ганунлары, өз поэтикасы вардыр. Ярадычылыг тәчрүбәсиндә тәсвир об'екти вә сәнәткарын бу тәсвирә нечә янашмасы, онун әсасландығы ярадычылыг методу типикләшдирмә үсулларына һәллэдичи тә'сир көстәрир.

Әдәбийят вә инчәсәнәтин бәдии тәчрүбәсинин вә инкишафынын бүтүн мүрәккәблийини нәзәрә алмадан, типикләшдирмәнин һәр һансы үсулларыны ганунлашдырмаг вә бунларын бир чох башга үсуллар үзәриндә үстүнлүйүнү доктринйорчасына исрарла ирәли сүрмәк зияндан башга һеч бир шей верә билмәз. Типикләшдирмәнин бүтүн чохчәһәтли бәдии үсулларыны образы бөйүтмәйә бағламаг олмаз.

Кечмишин реалист әдәбийятынын вә бүтүн совет әдәбийятынын тәчрүбәси көстәрир ки, сәнәткар мүбалиғә мә'насында образы шүурлу сурәтдә бөйүтмәк үсулуна ялныз хүсуси бәдии вәзифәләр һәлл этдийи заман мүрачиәт эдир. Бу үсул чох вахт сатирада вә яхуд, мәсәлән, М. Горкинин илк әсәрләриндә олдуғу кими, романтик әсәрләрдә тәтбиг эдилир. Горкинин бөйүк реалист әсәрләринә мурачиәт этдикдә исә, көрүрүк ки, һәрфи мә'нада образы бөйүтмәк анлайышы бунлара һеч мүнасиб дейилдир. Бунунла бәрабәр өз нәзәри чыхышларында Горки дәфәләрлә образы бөйүтмәйә тәрәфдар олдуғуну көстәрмишдир. Ялныз бөйүк язычынын фикирләринә әзбәрчи кими янашанлар белә иддиа эдә биләрләр ки, Горки, образы бөйүтмәйи бир мүбалиғә кими типикләшдирмәнин һәр шейи әһатә эдән үмуми үсулу саймышдыр.

Бәс М. Горки бөйүтмәк истилаһыны даһа һансы мә'нада ишләтмишдир? Образы бөйүтмәк дедикдә Горки «һадисәлә-

рин кениш типиклэшдирилмэсини», сэнэткарын бир сыра һадисэлэр үзэриндэ йүксэлмэк бачарығыны, онларын элагэсини көрмэк, онлардан бир мэ'на чыхармаг, хүсуси бир чэһэт тапмаг вэ бу чэһэтдэ үмумини ифадэ этмэк, йә'ни бөйүк тутумлу вэ бөйүк эһэмиййэтли бэдии образ яратмаг бачарығыны нэзэрдэ тутмушдур. Горки өз мэгалэлэриндэ вэ чыхышларында буну дэфэлэрлэ гейд этмишдир «Бүтүн бөйүк эсэрлэр, йүксэк бэдии эдэбийят нүмунэлэри олан бүтүн эсэрлэр мэһз бөйүтмэ эсасында, һадисэлэрин кениш типиклэшдирилмэси эсасында ярадылмышдыр». (М. Горки, Эсэрлэри (русча), 27-чи чилд, сэһ. 410).

Горки бу тэлэби совет адамыны даһа дэриндэн вэ даһа парлаг тэсвир этмэк уғрунда мүбаризэ наминэ, эдэбийятын һэятдан керидэ галмасына гаршы мүбаризэ наминэ ирэли сүрмүшдүр. М. Горки язырды: «Бизим реал, чанлы гэһрэманымыз, сосялизм мэдэниййэтини ярадан инсан, повестлэримизин вэ романларымызын гэһрэманларындан гат-гат йүксэкдир, гат-гат бөйүкдүр. Эдэбийятда бу гэһрэманы даһа бөйүк вэ даһа парлаг тэсвир этмэк лазымдыр...». (Енэ орада, сэһ. 255).

Горкинин бу вэ я буна бэнзэр башга чыхышларында образы бөйүтмэк типиклэшдирмэнин үсулларындан бири кими мейдана чыхмайыб типиклэшдирмэ анлайышынын өзү илэ бирлэшир. Бурада нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, Горки типиклэшдирмэ һаггында данышыркэн һэмишэ бэдии фантазияя бөйүк эһэмиййэт верирди, һэят фактларыны вэ һадисэлэрини сечдийи заман сэнэткарын бунлары өз фикри, хэялы илэ артырыб ишлэмэк габилиййэтинэ бөйүк эһэмиййэт верирди. Реал һэят эсасында сэнэткарын бу чүр уйдурмалары бэдии реализмэ һеч дэ зидд дейилдир. Лакин эһкамчылар «бөйүтмэк» сөзүнү һэрфи мэ'нада көтүрүб ондан икиэлли япышдылар вэ ону бүтүн һалларда, эдэбийят вэ инчэсэнэтин бүтүн нөвлэриндэ вэ жанрларында мэчбури рэһбэр көстэришэ чевирмэйэ чэһд этдилэр.

Сэнэткарлардан образы мүтлэг вэ гэти сурэтдэ бөйүтмэйи тэлэб этмэк инчэсэнитимизэ вэ эдэбийятымыза аз зиян вурмады. Бэ'зи ярадычылыг ишчилэри вэ тэнгидчилэр бу тэлэби белэ баша дүшдүлэр ки, гуя һэят һадисэлэринин өзлэрини мүтлэг бөйүтмэк лазымдыр, бу исэ өз-өзлүйүндэ сосялизм реализминин маһиййэтиндэн—һэяты онун ингилаби инкишаф просесиндэ дүзкүн экс этдирмэк тэлэбиндэн узаглашмаға апарырды. Белэ бөйүтмэ реалист инчэсэнэтин эсас ганунуну—бэдии образларын мүтлэг һэят һэгигэтинэ уйғун олмасы ганунуну позмаға кэтириб чыхарырды.

Образы бөйүтмэ мэсэлэсиндэки нэзэри долашыглыг совет һэятыны дүзкүн тэсвир этмэйэн, хүсусилэ һэятымызы сүн'и сурэтдэ бэзэйиб боян эсэрлэрин мейдана чыхмасына мүэййэн дэрэчэдэ сэбэб олмушду.

Доғрудан да, һэятын мүсбэт һадисэлэрини шүурлу сурэтдэ бөйүтмэк лазымдыр дейэнлэр, мүэййэн ичтимаи гүввэнин маһиййэтини ялныз бу шәртлэ эн бөйүк долғунлугла ифадэ этмэк олар дейэнлэр реал һэяты нэзэрэ алмамыш олурлар, бизим гуручулуг ишимизин чэтинликлэриндэн вэ һэтта онун мэрһэлэлэриндэн атлайыб кечирлэр. Һэяты белэ көстэрмэк охучулара дүзкүн истигамэт вермир, онлары дүзкүн тэрбийэлэндирмир.

Эдэбийятымызын мүһарибэдэн сонракы инкишафы тарихиндэ бу сахта нэзэриййэ биринчи дэфэ баш галдырмыр. Бир нечэ ил бундан эввэл айры-айры эдэбийятшүнаслар вэ тэнгидчилэр чох чанфишанлыгла һэяты галдырмаг вэ сүн'и сурэтдэ бэзэмэк тэлэбини яйыр, тэблиғ эдирдилэр. Лакин эдэби ичтимаиййэт бу йолдашларын сэсинэ сэс вермэди вэ онлар сонра өз фикирлэриндэн эл чэкдилэр. Һэят һадисэлэрини бөйүтмэйэ чан атмаг, шүбһэсиз, енэ һэмин ялныш вэ сахта мөвгеэ эсасланыр.

Типик мүстэсна гэһрэман һаггында мүхтэлиф шүбһэли мүлаһизэлэр дэ бунунла бағлыдыр. Типик мүстэсна гэһрэман дедикдэ сайча аз олан, аз яйылмыш характерлэр, типлэр нэзэрдэ тутулур. Лакин аз яйылмыш һадисэ реалист инчэсэнэтдэ ялныз енилийин илк чүчэртилэрини, өз варлығында һэмишэ күтлэвилик потенсиясыны кэздирэн чүчэртилэрини экс этдирдийи тэгдирдэ типик олур. Мэсэлэн, Горкинин романында Павел Власов да, онун анасы Ниловна да буна көрэ типикдирлэр ки, онлар милйонларын габагчыл нүмайэндэлэри идилэр. Белэ олмасайды, онларын варлығында күтлэвилийэ доғру инкишафын һэлэлик кизли гүввэси, потенсиясы олмасайды, бу образлар унудулуб кедэрди. Эдэбийятын экс этдирдийи ени инсанлар һаггында ингилабчы-демократлар: Чернышевски вэ Добролюбов да мэһз бу мэ'нада данышырдылар. Мэсэлэн, Добролюбов И. С. Туркеневин «Эрэфэ» романындакы Елена образыны тэһлил эдэрэк язмышды: «Инди биз ч-б Туркеневин Еленасында гүввэтли, фэал характер яратмағын ени бир чэһдини көрүрүк вэ һеч дэ дейэ билмэрик ки, мүэллиф характерин тэсвириндэ мүвэффэг ола билмэмишдир. Тутаг ки, Елена кими гадынлара бириси надир һалларда раст кэлэ билмишдир, лакин, элбэттэ, бир чохлары эн ади гадынларда онун характеринин бу вэ я башга мүһүм хүсусиййэтлэринин рүшейм-

ләрини, онун мейлләриндән бир чохунун инкишаф этмәк имканыны көрә билмишләр». (Әсәрләри (русча), 3-чү чилд, сәһ. 40).

Аз яйылмыш һадисә ялныз һәятын тәсадүфи дейил, ганунауйғун һадисәләри илә әлагәдар олдуғу һалда типик ола биләр. Типик һадисәни күтләви һадисәдән айырмаг, ону күтләви һадисәйә гаршы гоймаг, мүстәсна бир шейә чевирмәк, әдәбийяты, уча көрүнмәк үчүн һүндүр падошлу аяггабы киймиш реал олмаян, уйдурма, сүн'и гәһрәманлар яратмаг йолуна йөнәлтмәк демәкдир. Лакин совет охучусу һаглы олараг белә гәһрәманларын ярадылмасына, чанлы варлыгдан, реал совет адамларынын һәятындан узаглашмаға э'тираз эдир.

Лакин бу сағлам руһлу э'тираза бә'зән сағлам олмаян сәсләр дә гарышыр, айры-айры тәнгидчиләр сырави совет адамларыны тәсвир этмәк кими дүзкүн тәләби ән ади шәхсләрә әсасланмаг дәрәчәсинә эндирир вә беләликлә, тәглид эдилмәйә лайиг олан габагчыл инсан образынын ярадылмасына гаршы чыхырлар. Белә бир йолла кетмәк ән кобуд бир сәһв оларды. Бу, классик вә совет әдәбийят вә инчәсәнәтинин ән яхшы ән'әнәләринә зиддир. Милйонларын характеринин вә мә'нәви симасынын ән яхшы хүсусиййәтләрини тәчәссүм этдирән габагчыл совет адамынын образыны яратмаг проблеми сәнәткарларымызын ярадычылыг фәалиййәтиндә ән мүһүм мәсәлә олмушдур вә ән мүһүм мәсәлә олараг галыр. Язычы, мәфкурә чәбһәсинин дөйүшчүсү кими, өз бәдии сөз силаһы илә һәятын бүтүн саһәләриндә енилик чүчәртиләринин бой атмасына көмәк этмәлидир, коммунизм гуручулуғунун габагчыл тәчрүбәсини тәблиғ этмәлидир. Язычы өз заманәсинин габагчыл адамлары илә һәмишә марагланмалы, онларын охучу гәлбинә дәрин тә'сир көстәрә билән парлаг бәдии образларыны яратмаға чан атмалыдыр—әдәбийяты халгын мүдрик мүәллими вә тәрбийәчиси эдән шәртләр бунлардан ибарәтдир. Һәяты сүн'и сурәтдә бәзәмәйә гаршы мүбаризәдә башга бир ифрата —бәдии ярадычылыгда фәргләри, зиддиййәтләри силиб һамарламаға, гейри-бәдиилийә дүшмәмәк үчүн буну ядда сахламаг лазымдыр.

Образы бөйүтмәйин схоластикчәсинә дәрк эдилмиш формуласы, тә'рифи илә әлагәдар олан бөйүк тәһлүкә һәм дә бундан ибарәтдир ки, бу тә'риф һәятымызын мәнфи һадисәләрини сон дәрәчә шиширдилмиш шәкилдә көстәрмәйә доғру йөнәлдир, бу исә һәятын тәһриф эдилмәсинә вә сәфеһ көстәрилмәсинә доғру апарыр. Мә'лум олдуғу кими, бу янлыш мейл «Новый Мир» журналында чап олунмуш бир сыра мәгаләләрдә,

һәмчинин Л. Зоринин «Гонаглар», Н. Виртанын «Помпеевин мәһв олмасы» типли п'есләрдә вә башга әсәрләрдә хүсусилә кәскин шәкилдә тәзаһүр этмишдир. Совет ичтимаиййәти вә мәтбуат бу әсәрләри гәти сурәтдә писләмишдир. Лакин буна бәнзәр һадисәләр һазырда да тәкрар олунур. Мәсәлән, «Лооминг» адлы эстон журналында И. Сикемяэнин әсасән бөйүтмә ресепти үзрә язылмыш «Тоз» әсәри чап эдилмишдир.

Охучу бизим торпағымызда чәзасыз кәзиб долана билән һәддиндән артыг бөйүдүлмүш, шиширдилмиш чаниләрин варлығына инанмыр, чүнки бу, перспективаны тәһриф эдир, реал һәгигәтдә зиддиййәт тәшкил эдир. Охучу сүн'и сурәтдә бәзәдилиб боядылмыш яхшылыға инанмадығы кими, белә шейләрә дә инанмыр. Һәлә В. Г. Белински язмышдыр: «...Әдәбийятымызын сон дөврдә камилләшмәсинин вә етишмәсинин билаваситә сәбәби будур ки, о, һәята, һәгиги варлыға яхынлашыбдыр. «Идеал» сөзү ялныз инди өз һәгиги мә'насыны кәсб этмишдир. Кечмишдә бу сөзү дейәндә буна бәнзәр бир шей нәзәрдә тутурдулар—хошуна кәлмир, гулаг асма, гой яланымызы дейәк—йә'ни бир предметдә һәр чүр хейирхаһлыглары, яхуд һәр чүр нөгсанлары бир нөв бирләшдирирдиләр. Әкәр шәхс романын гәһрәманыдырса, демәк, сифәтдән көзәлдир, китара да гиямәт чалыр, ә'ла охуюр, шеир дә гурашдырыр, һәр чүр силаһла яхшыча вурушур, гейри-ади күчү дә вар....

Әкәр тәсвир олунан чанидирсә, онда һеч яхын да кетмәйин, ейәр, сизи мүтләг дири-дири ейәр, о элә йыртычыдыр ки, беләсини һеч Александринск театрынын сәһнәсиндә, бизим ибтидаи, кобуд фачиә язанларымызын драмаларында да көрә билмәзсән... Инди «идеал» дедикдә бөйүтмәни, мүбалиғәни дейил, яланы дейил, ушаг хәялатыны дейил, һәят фактыны, өзү дә тәһриф эдилмәмиш, һәятда олдуғу кими экс эдилән һәят фактыны нәзәрдә тутурлар, лакин бу факт һәятдан көчүрүлмүр, шаирин фантазиясындан кечир (мүстәсна, хүсуси вә тәсадүфи дейил), үмуми мә'нанын нуру илә ишыгландырылыр, ярадычылыг мәһсулу зирвәсинә галдырылыр вә буна көрә өзүнә о гәдәр охшайыр, өз-өзүнә элә садиг галыр ки, һәятын дәгигчәсинә көчүрүлмүш сурәти белә, өз оржиналына бу гәдәр бәнзәмир». (Үч чилдлик әсәрләри күллиййаты (русча), 2-чи чилд, Дөвләт бәдии әдәбийят нәшриййаты, 1948, сәһ. 460). Бизим һәр чүр бөйүтмәләрә, мүстәсналыглара вә саирләрә чох һәвәскар олан әдәбийятшүнасларымыз, һәм дә тәкчә онлар йох, бир чохлары бөйүк тәнгидчинин бу сөзләри үзәриндә фикирләшсәйдиләр һеч дә пис олмазды!

Биз өз гаршымызда типиклик проблемини онун бүтүн аспектләри вә тәзаһүрләри илә тәһлил этмәк вәзифәсини гоймамышдыг. Бу инчәсәнәтимизин истәр нәзәри, истәрсә тәчрүби мәсәләләрини һәлл эдән бир чох ишчиләрин вәзифәсидир. Юхарыларда дейиләнләрдән мәгсәд ялныз бә'зи мисаллар вә нәтичәләр әсасында типиклик проблемини онун башга проблемләрлә, инчәсәнәтин чанлы тәчрүбәси илә әлагәдә, ән дәрин сурәтдә өйрәнилмәсинин зәрури олдуғуну хүсуси гейд этмәк вә һәятын дүзкүн экс этдирилмәси үчүн, бөйүк тә'сир гүввәсинә малик олан бәдии образларын ярадылмасы үчүн онун әһәмиййәтини көстәрмәкдир.

Инчәсәнәтин нәзәри мәсәләләринин дүзкүн вә сәмәрәли сурәтдә ишләнмәси гаршымызда дуран ән вачиб вәзифәләрдән биридир. Бу саһәдә марксизм-ленинизм классикләри бизә хейли гиймәтли көстәришләр вермишләр, бизим сәрәнчамымызда бөйүк язычыларын вә тәнгидчиләрин бу саһәдә фикирләри, әдәбийят вә инчәсәнәтин чанлы инкишафынын нәһәнк тәчрүбәси вардыр. Эстетикада схоластикая вә эһкамчылыға сон гоймаг лазымдыр. Бу, типиклик проблемини вә башга мүһүм эстетик проблемләри һәртәрәфли өйрәнмәк үчүн ән кениш имканлар ярадар. Доғрундан да, мүхтәлиф дөврләрин әдәбийят вә инчәсәнәтиндә нә гәдәр орижинал хүсусиййәтләр вардыр, мүхтәлиф жанрларда эстетик категорияларын тәзаһүр этмәсинин нә гәдәр конкрет хүсусиййәтләри вардыр! Бунлар һамысы ишә ярадычылыг һәвәси илә янашан вә өз тәдгигатлары илә мискин эһкамлары вә схемләри ифша эдән тәдгигатчылары көзләйир. Бу, әдәбийят вә инчәсәнәтимизин тәчрүбәсинә тәкан верәр, ени мүвәффәгиййәтләр әлдә этмәк үчүн, коммунизм гуран халга лайиг ени йүксәк бәдии әсәрләр яратмаг үчүн кениш үфүгләр ачар.

(«Коммунист» журналы, № 18, 1955-чи ил).

БӘХТИЯР ВАҺАБЗАДӘ
филоложи элмләри намизәди, досент.

СӘМӘД ВУРҒУН ПОЕЗИЯСЫНЫН БӘДИИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

(X синиф мүәллимләри үчүн материал)

Сәмәд Вурғун Азәрбайчан Совет ше'ринин мәфкурәви, бәдии йүксәлишиндә бөйүк хидмәтләр көстәрән гүдрәтли сөз усталарымыздан биридир. О, өз шеирләри илә һәмишә партия вә дөвләтин чағырышына сәс вермиш, гәләбәләримизи алгышламыш, совет халгынын коммунизм руһунда тәрбийәси ишинә көмәк этмишдир.

Совет вәтәнпәрвәрлийи, пролетар интернасионализми, бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризә, Коммунист партиясына сәдагәт вә мәһәббәт, хәлгилик кими мотивләр Сәмәд Вурғун ярадычылығынын әсас мәзмунуну вә руһуну тәшкил эдир.

Совет халгынын тарихиндә элә мүһүм һадисә йохдур ки, С. Вурғун ше'риндә бу вә я дикәр дәрәчәдә өз әксини тапмамыш олсун.

Сәмәд Вурғун өз зәнкин ярадычылығында Азәрбайчанын классик поезиясынын, шифаһи халг әдәбийятынын вә эләчә дә бөйүк рус шаирләри Пушкин вә Маяковски әсәрләринин ән көзәл ән'әнәләриндән мәһарәтлә истифадә эдән вә бу көзәл ән'әнәләри сәнәткарлыгла давам этдирән ән устад шаирләримиздән биридир.

С. Вурғунун әсәрләри рус, эрмәни, күрчү, украйна, белорус, газах вә башга гардаш халгларын дилинә тәрчүмә олунмушдур; сон заманларда исә румын, болгар, алман, чин, мачар вә с. дилләрә тәрчүмә олунмагдадыр. Мүхтәлиф харичи өлкәләрдән шаирин адына кәлән мәктублар онун әсәрләринин бу халгларын дилиндә нә гәдәр көзәл сәсләндийини сүбут эдир.

Бәдии ярадычылыгла янашы С. Вурғун әдәбийятын бу вә я дикәр проблематик мәсәләсинә даир элми-нәзәри мәгаләләри

илә дә чыхыш эдир, алимләримизлә фикир мүбадиләсинә киришир.

С. Вурғун әдәбийятымызын мәфкурәви инкишафында бөйүк хидмәтләри олан бир сәнәткардыр. Биз бу мәгаләмиздә шаирин ялныз сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндән данышачағыг.

* * *

Башга совет язычылары кими Сәмәд Вурғунун да ярадычылыг методу сосялист реализмидир. Сосялизм гурулушунун әзәмәт вә көзәллийи, онун һәр чүр чәтинликләрә гәләбә чалан гәһрәманларыны экс этдирмәк Сәмәд Вурғун ярадычылығынын әсас гайәсини тәшкил эдир. Сосялист реализми методунун әсас хүсусиййәтләрини мәнимсәйән С. Вурғун, һәяты, инсанлары һәрәкәтдә, инкишафда көтүрмәклә сосялист реализминин тәркиб һиссәси олан ингилаби романтикая даһа чох мейл эдир.

С. Вурғун һәмишә ирәлийә—тәсвир этдийи һадисә вә гәһрәманларын сабаһына бахыр. Букүнү, бу күндән доғачаг сабаһ илә бирликдә көтүрүр. «Бүтүн йолларын коммунизмә кетдийи» (В. М. Молотов) бир дөврдә ени, сағлам хәялын нә гәдәр бөйүк әһәмиййәти олдуғу айдындыр. Тәсвир этдийи һадисә вә инсанын букүнү илә бәрабәр онун кәләчәйини көрмәк вә тәрәннүм этмәк М. Горки ән'әнәләриндәндир. С. Вурғун совет әдәбийятында Горкинин бу ән'әнәсини давам этдирән ән гүдрәтли сәнәт усталарындандыр.

Шаир өзү бир чох мә'рузә вә чыхышларында, һадисә вә гәһрәманларын букүнү илә бәрабәр сабаһынын да тәрәннүм эдилмәсини язычыларын гаршысында бир вәзифә кими гоюр. «Сосялизм реализми ялныз мөвчуд олан варлығын, ичтимаи һәят һәгигәтләринин ифадәси демәк дейилдир. Совет язычысы бу чәмиййәтин бөйүк истигбалындан, букүнкү чичәк ачмыш ағачларын сабаһкы мейвәләриндән, букүн Вәтән йолунда шәһид олмуш гәһрәманын сабаһкы әбәдиййәтиндән, букүнкү бир чох арзуларын сабаһкы һәгигәтләриндән дә хәбәр вермәлидир»[1].

Шаирин бу тәләби, онун илк ярадычылыг дөврүндән башлаяраг букүнә гәдәр давам эдән ярадычылыг принсипидир. Шаир, «Сөзүн шөһрәти» ше'риндә совет инсаныны, бөйүк арзуларын ганадында учмаға чағырыр.

Шаир, хәялда мүәййән бир не'мәт ахтарыр. О, бош хәялдан данышмыр, хәял өз-өзлүйүндә мүчәррәд олса да, бу хәялын учдуғу нөгтә мә'лумдур. «Кәләчәйин той-байрамы» ше'риндә охуюруг:

[1] С. Вурғун, «Бөйүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбийят гәзети», 31 май 1946-чы ил, № 15.

Тарих кәлиб говушачаг ән мүгәддәс бир ниййәтә
Биз индидән сөз гошурут о илаһи ше'риййәтә.

Шаирин индидән сөз гошдуғу о «ше'риййәт» бүтүн ярадычылығы боюдуюб, тәрәннүм этдийи коммунизм чәмиййәтидир. Бу чәмиййәт, тарихин инкишаф ганунларынын кәтириб чыхарачағы бир зәрурәтдир.

Бөйүк эрмәни шаири Аветик Исаакянын дедийи кими «Сәмәд Вурғун бөйүк арзулар шаиридир». О, көрдүйү һәр кичик һадисә вә лөвһәдән дәрин мә'на чыхармаг истәйир. О, һәята мә'на көзү илә бахыр; шаир өзү бу барәдә дейир: «Һәр бир әдәбийят бөйүк мә'налар әдәбийятыдыр... чүнки яшаян вәзн вә гафийә дейил, мә'надыр»[1].

Бу бөйүк мә'на, даим коммунизмә доғру йүксәлән, даими тәрәггидә олан дөврүн, сосялизм чәмиййәтинин өзүндәдир. Бизим чәмиййәтимиздә дүнәнин хәялы букүн үчүн һәгигәтдир. Буна көрә дә шаир романтикая мүрачиәт эдир, һәр ан ирәлиләмәкдә олан дөврдән кери галмамаға чан атыр. О, реал зәминә әсасланан арзуларын кәләчәк һәгигәтини тәрәннүм эдир («Рот Фронт», «Өлүм күрсүсү», «Кәләчәйин той-байрамы» вә с.). Шаирин бу узагкөрәнлийи, ичтимаи һадисәләрә марксист бахышындан ирәли кәлир. «Марксизм-ленинизм нәзәриййәсинин күчү ондадыр ки, бу нәзәриййә партияя, шәраити баша дүшмәк, әтрафдакы һадисәләрин дахили рабитәсини анламаг, һадисәләрин кедишини ирәличәдән көрмәк вә һадисәләрин ялныз инди нечә вә һансы тәрәфә инкишаф этмәкдә олдуғуну дәрк этмәк дейил, һабелә бунларын кәләчәкдә нечә вә һансы тәрәфә инкишаф эдәчәйини дә дәрк этмәк имканы верир»[2].

Шаир һәятда көрдүйү һәр кичик һадисәдә бир ирәлиләмә, бир йүксәлмә, бир тәрәгги көрәрәк ону мә'награндырмаға чалышыр. «Муған»да Кремл гүлләсинин учалығыны шаир белә мә'наландырыр:

Сарван һара бахыр инди? Яныр вүгарла,
Яныр Кремлин беш бучаглы ягут улдузу.
Көр нә гәдәр учалмышдыр о ифтихарла
Учалмасаг, бизи көрмәз бүтүн ер үзү.

Бурада шаир, учалмаг сөзүнү мүстәгим мә'нада дейил, мәчази мә'нада көтүрәрәк сөзә даһа кениш, ичтимаи мә'на вермиш, совет һәгигәтләринин, совет варлығынын даими йүксәлишини тәрәннүмә чалышмышдыр. Минкәчевир гәһрәманы

[1] С. Вурғун, «Бөйүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбийят гәзети», 31 май 1946-чы ил, № 15.

[2] ҮИК(б) Партиясынын тарихи, гыса курс, сәһ. 365, 1950-чи ил.

Сарван дүнән ким иди, букүн кимдир! Дүнән норманы 150% өдәйән әмәк гәhрәманы үчүн букүн бу норма аздыр. Сабаhын нормасы даhа йүксәк олмалыдыр. Бу йүксәлишин ше'рийјәтини верән сәнәткар, варлыгы өйрәнмәк гүдрәти илә дүнән яздыгы шеирдә букүнүн, букүн яздыгы шеирдә исә сабаhын йүксәлишини, романтикасыны яратмалыдыр. Шаир дейир: «Биздә hәр кәс совет вәтәндашы олмасы илә бүтүн дүня гаршысында фәхр эдир. О, өз әмәлләринин вә өз арзуларынын ганадлары үзәриндә учур вә даим йүксәлир... Чүнки йүксәлиш эшги, совет инсанынын фитрәтиндән доган, ону инкишафа апаран ән бөйүк бир амилдир. Мәкәр сосялист инсанынын бу али сифәти, реал hәятымызын, бүтүн бәшәрийјәти сабаhын азадлыг дүнясына чагыран инсанларымызын бу шанлы әмәлләри, ингилаби романтика дейилми?!»[1].

«Өлүм күрсүсү» вә «Көhнә достлар» поэмаларында да ингилаби романтика өзүнү көстәрир. Бу әсәрләрдәки хәял, тәсвир олунан вәзийјәтдән, иш просесиндән доган зәрури вә ганунни, hәятла баглы хәялдыр.

«Көhнә достлар» поэмасында өз конкрет иши илә көстәрилән уста Мурадын арзу вә хәяллары олдугча инандырычыдыр. Чүнки биз устанын арзу вә хәялларыны билмәдән әввәл онун конкрет иши вә ишиндәки чәтинликләрлә, онун шакирдләринә олан мүнасибәтилә танышыг. Уста Мурад дәнизин ичиндә мә'дән салмышдыр. Онун бу иши олдугча тәhлүкәлидир. Дәниздә гопан hәр бир фыртына, дәниз буругларынын хараб олмасына, сөкүлүб дагылмасына сәбәб ола биләр. Уста Мурад өз шакирдләрилә бә'зән күнләрлә бу дәниз буругларынын янында галараг кешик чәкир; онлары hәр чүр тәhлүкәдән горуюр. Лакин бу ишдә устанын гаршысына бөйүк чәтинликләр чыхыр. Бә'зән бөйүк фыртыналар заманы устая көмәк үчүн шәhәрдән көндәрилән кәмиләр дәниз мә'дәнинә ян ала билмир, вәзийјәт сон дәрәчә агырлашыр. Бу чәтинликләр устанын хәяла далмасына, ени-ени васитәләр дүшүнмәсинә сәбәб олур:

Дейирәм Хәзәрдә эhрамлар кими
Дәниз буруглары мин-мин дүзәлсин.
Ер олсун улдузлу ахшамлар кими,
Шәhәрдән дәнизә көрпүләр кәлсин.
...Бизим дәниздәки мә'дәнләр ки, вар
Кинолу, мәктәбли бир шәhәр олсун.

[1] С. Вургун, «Азәрбайчан Совет Язычылары Иттифагынын пленумундакы чыхышындан», «Әдәбийјат газети», 27 июн 1945-чи ил, № 17.

Нә бизи горхутсун бу фыртыналар,
Нә дә ки, туфана дүшәнләр олсун.

Көрүндүйү кими устанын хәяллары, конкрет иш просесиндән, hәятын зәрури тәләбиндән догур.

Устанын икинчи ән бөйүк хәялы коммунизм чәмийјәтини көрмәк арзусудур. Устанын бу хәялы да hәята баглы олан, hәятын өзүндән доган бир хәялдыр. Сосялизм чәмийјәтинин әмәк гәhрәманы олан уста Мурадын коммунизм арзусу, онун өз ишиндән, өз әмәлиндән догмушдур. О, букүнкү иши, букүнкү әмәк харүгәләри илә кәләчәк коммунизм чәмийјәтини ярадaнлардан биридир.

Язычы, гәләмә алдыгы hәяты нә гәдәр дәриндән биләрсә, онун тәсвирини о гәдәр дүзкүн вә реал көрмәйә чалышачаг вә ән хырда тәфәррүаты белә көрә биләчәкдир. «Талыстан» поэмасында тәбиәтин инчә деталларыны тәсвир эдән шаир «Гаядан салланан буз салхымларыны», «Думанларда донан гушларын аягыны» көрмәклә гәләмә алдыгы мөвзуу—тәбиәти яхшы билдийини, ону гәлбән дуйдугуну нүмайиш этдирмишдир. Яхуд «Ядыма дүшдү» ше'риндә «Шамаманын тагы», «Чейранын дурушу», «Дурнанын көзү», «Кәклийин аягы», «Нишанлы гызларын көрүшдән габаг телини саймагы» кими инчә деталлары көрә билмәси, онун бу аләмә яхындан бәләд олмасынын нәтичәсидир.

«Көрпүнүн hәсрәти» ше'риндә шаирин кедиш-кәлишсиз көрпүнүн үстүндә битән отлары көрә билмәси, көтүрдүйү мөвзуу яхшы билмәсиндән ирәли кәлир. Араз чайы илә чографи айрылыга мә'руз галмыш Азәрбайчаны бирләшдирмәк үчүн вахтилә чәкилмиш бу көрпүнүн үзәрини отларын өртмәси онун истифадәсиз олдугуну билдирир. Шаир дейәчәйи фикир үчүн ики гардаш арасындакы айрылыгын рәмзи кими верилән ябаны отлары бир васитә гәбул эдәрәк бу зәминәдә өз идеясыны әсасландырмышдыр. Бу әсәриндә шаир фикрини үмуми сөзләрлә йох, конкрет фактлар әсасында ифадә этмишдир.

Башга бир мисал. С. Вургунун мүhарибәнин илк айларында нәшр олунан «Москва» ше'рилә 1942-чи илдә яздыгы «Салам Москва» ше'рини мүгайисә эдәк. «Москва» ше'риндә Москвадан үмумийјәтлә бәhс эдән шаир, «Салам Москва»да конкрет фактлар әсасында даhа бәдии шәкилдә бәhс этмишдир. Биринчи ше'риндә шаир риторик, тәмтәраглы мисраларла Москванын әзәмәтиндән данышараг, ишләдилмиш мә'чаз, тәшбеhләрә мурачиәт этмишсә «Салам Москва»да hәр бәнддә конкрет бир лөвhә чәкәрәк мүhарибә вәзийјәтиндә олан Москваны, онун адамларыны дәрин бир мәhәббәтлә тәсвир этмиш-

дир. Биз бу шеирдә сөзүн там мә'насында фашизмә гаршы вурушан гәһрәман Москваны көрүрүк.

Шаир «Москва» ше'риндә мүһарибә вәзиййәтиндә олан силаһлы Москваны тәсвир эдиркән, «эшг романыны гапайыб», «чийнинә түфәнк алан» татяналары, вахтилә лексияларыны динләдийи ағ сачлы алимләрин гәләми силаһла әвәз этдикләрини һәлә көрмәмишди. 1942-чи ил, январын 26—27-дә Москвада ССРИ Язычылары Иттифагынын рәясәт һей'этинин ичласына чағырылан шаир, бир нечә күн Москвада галмыш, дөйүшән Москваны мүшаһидә этмиш вә бу мүшаһидәси әсасында «Салам Москва»ны язмышды. Буна көрә дә «Салам Москва» ше'ри «Москва» ше'риндән һәм мәзмунча, һәм дә бәдии кейфиййәтчә үстүн чыхмышдыр.

Сәмәд Вурғун, әсәрләринин бәдии кейфиййәтинә хүсуси диггәт етирән шаирләрдәндир. Онун әсәрләриндә йүксәк бәдии кейфиййәтин биринчи сәбәби онун илһамсыз, һәйәчансыз язмамасыдыр. Шаирин ярадычылығында үрәксиз, һәйәчансыз мисрая раст кәлмәк олмаз. Бу исә шаирин өз дөврүнә, сосялизм чәмиййәтинә, өз халгына, өз совет Вәтәнинә сонсуз мәһәббәтиндән доғур. Илһам вә һәйәчан исә ялныз бөйүк мәһәббәт олан ердә мүмкүндүр. Сәмәд Вурғун илһамла ятратдығы үчүн онун поэзиясында сахталыг, гейри-тәбиилик вә гейри-сәмимилик йохдур. Шаир ярадычылыг үчүн үрәйин, илһамын мүһүм шәрт олдуғуну ирәли сүрүр:

Де һансы ше'рими яратдым сәнсиз?
Сәнсиз яраданлар өләр вәтәнсиз!
...Үрәксиз яранан һансы бир әсәр,
Ядикар галмышдыр сабаһкы күнә?! («Үрәк»).

Сәмәд Вурғун һәмишә мәзмунла бәрабәр әсәрин бәдии шәклинә дә хүсуси диггәт етирир.

О, классик әдәбиййатын әдәби үсул вә бәдии тәсвир васитәләриндән һәмишә өйрәнир, онлардан ени мәзмунун ифадәси үчүн истифадә эдир. Бүтүн бу бәдии тәсвир васитәләри исә әсәрдәки идеянын охучуя даһа тез вә даһа тә'сирли шәкилдә чатмасына көмәк эдир.

Шам, пәрванә классик әдәбиййатда ән чох ишләнән бәдии васитәләрдәндир. Сәмәд Вурғун бунлардан тамамилә ени мә'нада истифадә этмишдир:

Инсан оғлу бу аләмә көз ачдығы күндән бәри
Азадлығын мәш'әлинә гурбан олмуш пәрванә тәк.

Әкәр классик әдәбиййатда шам-мә'шутә, пәрванә-ашиг мә'насында ишләдилмишсә, фикир зәифлийи олса да Сәмәд Вурғунда бу образлар тамамилә ени ичтимаи мәзмун (инсан вә азадлыг) кәсб этмишдир.

Классик ше'римиздә бәдии тәзадлар да гүввәтли әдәби васитәләрдәндир. Сәмәд Вурғун белә тәзадлардан бөйүк мәһарәтлә истифадә этмишдир:

Бәли о мәсчидләр, бир дә килсәләр
Гойнунда батмышдыр мин азад сәһәр.
Кирдикчә онларын даш гапысындан,
Өмрүн гапысыны **бағлайыр** инсан. («Ханлар»).

Бу мисалдакы сон бейтдә кирмәк вә бағланмаг тәзадлары илә бәрабәр, гапы сөзү дә ики мә'нада ишләдилмишдир.

«Ше'римизин ағсаггалы» ше'риндә:

Әсди сәнин **ағ** башындан,
Гара күнүн сәрт рүзкары

Яхуд «Муған» поэмасында:

Кичичик бир судур ер үзүндә Күр,
Бахсан бу дүнянын хәритәсинә.
Бәс нийә гәлбимдә **үмман** дөйүнүр,
Мән гулаг асдыгча Күрүн сәсинә?!

бәндини «Күрүн байрамы» нәғмәсинә эпиграф кәтирән шаир, 4 мисрада Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәтини ифадә этмишдир. Дамланын әкси, йә'ни буна тәзад олан сөз үммандыр. Дүня дәряларı вә чайлары мүгабилиндә Күр дамлая бәнзәсә дә онун сәсинә гулаг асан шаирин гәлбиндә үмман дөйүнмәси гүввәтли вә мүбалиғәли бир тәзаддыр. Беләликлә, әкс мә'налы сөзләрдән еринә көрә истифадә этмәк, фикрин тә'сир гүввәсини гат-гат артырмыш олур.

Фүзули гәзәлләриндә эйни сәсин бир бейтдә бир нечә дәфә тәкрар олунмасы һалларына тәсадүф олунур. Бу, мисраларын мусигилийини артырыр:

Чаны, ким чананы үчүн севсә чананы севәр
Чаны үчүн ким ки, чананын севәр, чанын севәр.

Сәмәд Вурғун да сәс тәкрарындан мәһарәтлә истифадә эдир:

Чар чәкир, чархларын чахнашыг сәси («Муған»).

Фүзулидә «ч» сәсинин тәкрары эйни көкдән олан «чан» вә «чанан» сөзләринин алты ердә тәкрары илә, С. Вурғунда исә мүхтәлиф сөзләрин үч ердә тәкрары илә әмәлә кәтирилмишдир.

Классик ше'римиздә вә ашиг гошмаларында бу һал бә'зән формал маһиййәт дашыйыр. С. Вурғунда исә бу, ше'рин аһәнкдарлығындан әлавә онун мәзмунуна да хидмәт эдир. Юхарыдакы мисалда «ч» һәрфини бир нечә дәфә тәкрар этмәклә, шаир чархларын сәсини охучунун гулағында чанландырмаг истәмишдир.

Шубһәсиз, бунлара әдәби әйләнчә вә яхуд формализм демәк олмаз. Чүнки шаир бурада фикри формал гурбан вермәмиш, әксинә олараг бурада форма фикрә, мәзмуна хидмәт эдир. Мәзмунун даһа чанлы вә габарыг шәкилдә охучуя чатдырылмасындан өтрү сәнәткарын бу чүр әдәби үсуллардан истифадә этмәси лазымдыр.

С. Вурғунда «ш» сәсинин бир нечә дәфә тәкрары гызыл әскәрин дөйүшүнү экс этдирир:

Шаггылдатдын шашканы сән, дағ бир яна, даш бир яна
Шаггаладын шашгынлары, леш бир яна, баш бир яна («Гызыл әскәр»).

Қорoғлу гошмаларындан көтүрүлмүш «леш бир яна, баш бир яна» ифадәси бурада даһа мәзмунлу чыхмышдыр.

С. Вурғун бә'зән классик шаирләрин мисраларыны көтүрүб ону мәгсәдәуйғун шәкилдә башга вәзнлә ифадә эдир:

Нәсиминин мәшһур:

Заһидин бир бармағын кәссән дөнүб һагдан гачар,
Көр бу мискин ашиги сәрпа соярлар ағрымаз.

мисраыны С. Вурғун онбирлик һеча вәзнинә салмышдыр:

Заһидин бармағын кәссәниз әкәр,
Танры дедийинә арха дөндәрәр...
Бу мискин ашигә бахын да бир аз,
Башдан союлса да дөзәр, ағрымыз («Азад илһам»).

Яхуд Вагифин:

Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим.
Һәр нә көрдүм, әйри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим.

бейтини шаир Вагифә һәср этдийи «Шаирин өлүмү» ше'риндә Вагифин дилилә ашағыдакы кими ифадә этмишдир:

Дүняда доғру бир һаләт көрмәдин,
Бүтүн әйри көрдүн, бабәт көрмәдин.

Сабирин:

Сейл-тән әйлә тәмәввүчлә алыб дөврү бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағa ки, дәряда дурар.

бейтини көтүрән шаир, «Сабирин шәрәфинә» ше'риндә бөйүк сатирикин мүбариз сурәтини өз тәшбеһләрилә ифадә этмишдир:

Синәнә чарпдыгча кинли далғалар,
Бир гоча дағ кими дурдун дәряда.

С. Вурғунун әсәрләриндә чох гүввәтли образлы ифадәләрә тез-тез тәсадүф олунур. «Нәсибимиз сәадәтлә илк баһардыр» ше'риндә охуюруг:

Мин интигам дуйғусилә аловланмыш үрәкләрдә
Далғаланыр нәслимизин анд ичдийи гызыл байраг.

Шаир бурада демәк истәдийи бөйүк фикри союг мүһакимә илә дейил, одлу, һәйәчанлы мисраларла ифадә этмишдир. Бу мисралардакы һәрарәт, шаирин Ленин байрағына олан сонсуз мәһәббәтинин һәрарәтидир. Бәдии әсәрдәки образлылыг садәчә олараг форма көзәллийи дейил, эйни заманда мәзмунун даһа тез вә даһа тә'сирли сурәтдә охучуя чатмасы үчүн зәруридир.

Бир түрбәйә сыған Ленин, сығышмайыр бир дүняя («Муған»).

мисраында дәрин бир мә'на вардыр. Бу мә'наны ачмаг үчүн Ленинин бөйүк әмәлләрини шәрһ этмәк лазымдыр. Шаир бөйүк Ленини вә онун өлмәз нәзәриййәсини бүтүн варлығы илә дуйдуғу үчүн дә онун дүһасынын әзәмәтини бәдии сөзүн гүдрәтилә ифадә этмәйә чалышмышдыр.

«Икид шаһин» ше'риндә гәһрәман тәйярәчи Мәзаһир Абасовун көйдәки дөйүш фәалиййәтини вә бу дөйүшдә кечирдийи һәйәчанлары тәсвир этдикчә, шаир өзү дә һәйәчан кечирир. Санки бу вәзиййәт шеир язылан заман ваге олур. Санки шаир бу саат ердән Мәзаһирин тәйярәсини сейр эдир. Чүнки гәһрәманын вәзиййәти ағырдыр. Ону бу саат дүшмән тәйярәләри мәһв эдә биләр. Бу вәзиййәтин тәсвириндән сонра шаир гәһрәманыны саламат дәнизә эндирир вә бурада онун һәйәчанлары да сакитләшир:

Энди көрпә тәрланчығым яваш-яваш дәнизә,
Бир сәринлик кәлди о вахт бизим дә гәлбимизә.

ифадәсиндәки «Дәниз» сөзү илә «сәринлик» сөзү арасында олан мә'на уйғунлуғундан истифадә эдилмишдир. Сәринлик дәнизә хас олан әламәтдир, гәһрәманын өлүм тәһлүкәсиндән гуртарыб дәнизә энмәсилә, шаирин гәлбинә санки дәниздән бир сәринлик чөкүр. Чүнки дәниз онун гәһрәманыны өлүмдән хилас эдир.

С. Вурғунда ади һәяти һадисәйә вә тәсвир олунан вәзиййәтә мә'на вермәк, ону поэзия сәвиййәсинә галдырмаг мәһарәти хүсусилә үстүндүр. Бу исә онун ярадычылығынын ән мүһүм хүсусиййәтләриндән олан бәдии үмумиләшдирмә бачарығындан ирәли кәлир. О, ән кичик һадисә, яхуд лөвһәни бөйүк бир усталыгла мә'наландырмағы бачарыр. Буна көрә дә С. Вурғун нәдән язырса-язсын, өз мөвзууну мәфкурәви йүксәклийә галдыра билир.

Фикримизи сүбут үчүн шаирин «Зәнчинин арзулары» поэмасыны мисал кәтирмәк кифайәтдир. Бу поэмада шаир бир нәфәр зәнчинин симасында бүтүн зәнчи халгынын ачыначаглы һәятыны үмумиләшдирә билмишдир. Бу көзәл поэма демократия илә иртичаын, зүлм илә әдаләтин, империализм

илә мәһкум милләтләрин барышмаз зиддиййәтини, биринин дикәринә олан дәрин нифрәтини охучунун нәзәриндә чанландырмышдыр. Бу бөйүк ичтимаи зиддиййәт зәнчинин нитгини динләйән салонда отурмуш ики нәфәрин симасында экс этдирилмишдир: зәнчинин демократик арзуларыны ифадә эдән бу нитг, совет нүмайәндә һей'әтинин үзвү олан шаири руһландырыр, инкилис нүмайәндәси Тейлери исә гәзәбләндирир.

О тәрләмиш чешмәйини сол әлилә дүзәлдәрәк
Кинайәли бахышларла диш гычайыр бир иблис тәк.
Айырмайыр көзләрини о, зәнчинин додағындан
Бир гурд кими дишләрини шаггылдадыр заман-заман.
...Чәнаб кимдир? О Тейлердир! Шляпалы бир иблисдир,
Үрәйиндән сәсләр: инкилисдир, инкилисдир.

Бурада мүәллиф дүнянын мәһкум милләтләриндән бири олан зәнчиләрин симасында бүтүн мүстәмләкә халгларынын, әзилән милйонларла зәһмәткешин букүнкү интибаһыны, букүнкү мүбаризәсини вермишдир.

Буна көрә дә шаир поеманын сонунда мәһз үмумиләшдирмә йолу илә кедәрәк ялныз зәнчиләрин дейил, бүтүн мәһкум халгларын икинчи чаһан мүһарибәсиндән сонракы интибаһыны вә милли истиглалиййәт уғрундакы мүбаризәсини тәсвир эдир:

Мән бахырам далға-далға кечән гызыл байраглара
Кедир зәфәр ордулары зүлмәтләри яра-яра.
Гәһрәманлар гылынчыны суя чәкир гызыл ганда
Ағзындакы дуалары шашырмышдыр Ватикан да.
Бу яндан да Парис енә сығышмайыр ерә-көйә
Ишчи гардаш ағ күнләрин гапысыны дөйә-дөйә
Чәкичини ерә гоюб гуршадығча ярағыны
Өз башында тутур енә коммунизмин байрағыны.

Сәмәд Вурғун поемаларынын композисиясынын өзүнә мәхсус бир нечә орижинал хүсусиййәтләри вардыр.

«Комсомол», «Аслан гаясы», «Айкүн» вә «Көһнә достлар» мүстәсна олмагла шаирин бүтүн поемалары тәсвир дейил, тәрәннүм үсулу илә язылмышдыр. Шаир гәһрәманларынын иш вә фәалиййәтини, чәтинликләрини, этрафдакыларла мүнасибәтләрини көстәрмәк әвәзинә бүтүн бунлар һаггында өзү данышыр, гәһрәманларынын ишини, әмәл вә арзуларыны тәрәннүм эдир. Буна көрә дә Сәмәд Вурғун эпик поэмадан чох лирик поэмалар устасыдыр.

Поэмаларынын кириши вә яхуд бир әһвалатын гуртарыб о бири әһвалатын башланмасы, әввәлчәдән вәзиййәтин үмуми тәсвирилә дейил, бирбаша әһвалатын өзү илә башланыр. Мәсәлән, «Өлүм күрсүсү» поэмасында шаир вәзиййәти тәсвир этмәдән, йә'ни мәһкәмә кедән ерин һара олдуғундан, кимин мүһакимә эдилдийиндән—бир сөзлә мәһкәмәйә гәдәрки әһвалатлары—Рейхстагын яндырылмасыны вә Димитровун тутулмасыны вермәдән бирбаша «һаким бармағыны басды зәнкинә» дейә мәһкәмә просесиндә башлайыр. Лакин әсәр давам этдикчә бүтүн һадисәләр ачылыр, охучу вәзиййәтлә таныш олур.

Сәмәд Вурғун поэмаларынын бир хүсусиййәти дә бә'зән мисраларын еринә көрә 2—3, бә'зән исә 4—5 дәфә тәкрар олунмасыдыр. Бу тәкрарлар ифадә олунан мәзмунун охучуя даһа айдын чатмасына хидмәт эдир. Будур, шаирин «Дар ағачы» поэмасы:

Гафгаз яшыл, Гафгаз сәрин,
Көзү душмүш әрәбләрин.

мисралары илә башланыр. Шаир Гафгазын мадди не'мәтләрини—«тахылыны», «сүнбүлүнү», «адам бою дағ отларыны», «алмалы, нарлы бағларыны» тәсвир этдикдән сонра киришдә вердийи ики мисраны бир даһа тәкрар эдир. Бу тәкрар бизә әрәбләрин мәгсәдини айдынлашдырыр: әрәбләрин бу мадди не'мәтләрә көрә Гафгаза көзү душмүшдүр. Бундан сонра шаир әрәбләрин вәзиййәтинин тәсвиринә кечир:

Од ичиндә Әрәбистан,
Яныр торпаг, яныр инсан,
Яныр һәят, яныр дуйғу,
Нә гумларда союг бир су.
Нә күнәшдә мәрһәмәт вар.
Орда яныр гумлу дағлар.
Ерин бағры суя мөһтач,
Инсанларын бахышы ач.
Нә гапыда бир хырман вар,
Нә дә эвдә долу амбар.

Бундан сонра үчүнчү дәфә:

Гафгаз яшыл, Гафгаз сәрин,
Көзү душмүш әрәбләрин.

мисраларынын тәкрары, әрәбләрин Гафгаза һүчумларындакы мәгсәди айдынлашдырыр.

«Зәнчинин арзулары» поэмасында:

Америка! Һәр гәрары, һөкмү верән заман олур
Гара гуллар дүнясынын интигамы яман олур.

мисраларынын бир нечә дәфә тәкрары әсәрин әсас идеясы кими сәсләнир. Бу чәһәтдән «Өлүм күрсүсү»ндәки «Мәһкәмә битмәмиш давам эдәчәк» мисраынын тәкрары даһа мараглыдыр.

Дедикләримизә екун вураркән көстәрмәлийик ки, Сәмәд Вурғун һәмишә сәнәтдә ени форма һаггында душүнән вә әдә-

бийята ени формалар кәтирмәйә чалышан новатор шаирдир. О, мәзмунун даһа яхшы вә айдын шәкилдә охучуя чатдырылмасы үчүн ени-ени формалар дүшүнүр. С. Вурғун дәфәләрлә мәгаләләриндә олдуғу кими шеирләриндә дә сөздән бачарыгла истифадә эдә билмәйән шаирләрә гаршы чыхыр:

Фәгәт дүшүндүрүр мәни һәр заман
Язылмыш бир шеир, бир ени дастан...
Бә'зән гоюлмайыр һәр сөз еринә,
Ше'римиз охшайыр бири-биринә.... («Чил тоюғун юмуртасы).

Шеирдә олан екнәсәглийин сәбәбини шаирләрин ени формалар уғрунда мүбаризә апармамасында көрән шаир беләдейир: «Билирсиниз ки, индики ше'римиздә үмуми бир екнәсәглик, бир-бирини тәкрарламаг хәстәлийи вар. Бу ондан ирәли кәлир ки, шаирләримиз ени формалар уғрунда мүбаризә апармырлар.... Әдәбийятымызын идеясы бирдир. Бу да сосялизм идеясыдыр. Лакин бу ваһид идея әсасында биз бир чох ярадычылыг хүсуссиййәтләрини нәзәрдән гачырмамалыйыг. Бу ишдә язычыларымыз дүшүнмәк, дәриндән өйрәнмәк, ахтармаг йолу илә кетмәлидирләр.... Биз әдәбийятымызы бөйүк бир симфония һалына салмалыйыг. Бу симфония мүхтәлиф мусиги аләтләриндән ибарәт олмалыдыр. Бурада тар, каманча, скрипка, пиано вә башга аләтләрин һәрәсинин өзүнә мәхсус бир сәси олдуғу кими һәр бир язычынын да өзүнә мәхсус бир сәси олмалыдыр вә бу сәсләр бирлийи сосялизм әдәбийятынын бөйүк симфониясыны яратмалыдыр»[1].

Сәмәд Вурғун совет әдәбийятынын гаршысында гойдуғу бу тәләбә шәхсән өзү һәмишә риайәт этмәйә чалышмыш вә өзүнә мәхсус орижинал бир ярадычылыг йолу кечмишдир. О, өз зәнкин ярадычылығында нәинки сөзләрдән, һәтта сәсләрдән, онларын дүзүлүшүндәки аһәнкдарлыгдан бачарыгла истифадә эдир. Бүтүн бунлар, Сәмәд Вурғуну орижинал вә новатор бир шаир кими әдәбийят тарихимиздә шөһрәтләндирир.

* * *

С. Вурғун ярадычылығында поэтик рич'әтләрдән чох истифадә эдир. Гейд этмәлийик ки, шаирин кәләчәйә мүрачиәтләри чох вахт еринә дүшдүкдә әсәрин мәзмунуна хидмәт эдир. Шаирин кечмишә мүрачиәтләри дә бә'зи һалларда әсәрин әсас мәгсәдинә ярдым көстәрир. Лакин бу, шаирин бир чох әсәрләриндә бир мода һалыны алдыгда артыг өз-өзүнү тәкрара сәбәб олур. «Языг бабалара» мүрачиәт онун бир чох әсәрләриндә тәкрар олунан рич'әтләрдәндир. «Бакынын дастаны», «Азад илһам», «Күнәшин кешийиндә», «Бәсти», «Муған» вә саирә әсәрләриндә тарихә, онун ганлы фачиәләринә мүрачиәт, бә'зи һалларда мәзмунун даһа яхшы изаһ олунмасына хидмәт эдир. Мәсәлән, «Азад илһам» ше'риндә «Нәсими Заһидлә дурду үзүзә», «Фүзули доймады көз яшларындан», «Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм» ифадәләри илә әдәбийят тарихимизин бөйүк сималарынын кечирдийи фачиәләри хатырладан шаир, илһамынын азадлығыны охучулар гаршысында даһа яхшы чанландырмаға мүвәффәг олмуш вә бунунла да әсәрин әсас мәзмунуна хидмәт этмишдир.

---

[1] С. Вургун, «Әдәби тәнгиди конфранса мәктубу», «Әдәбийят гәзети», 23 феврал, 1941-чи ил, № 8.

Тарихә мүрачиәтләр «Муған» поэмасында даһа чохдур. Бу поэмада һәм халгымызын кечмиши, тарихи әфсанәви гәһрәманлардан олан «Авеста» мүәллифи гоча Зәрдүшт, Томриз, Чаваншир, букүнүн гәһрәманлары Сарван, Маня вә Муған гызы, һәм дә онларын әмәлләриндән доғачаг кәләчәк тәсвир вә тәрәннүм эдилмишдир. Бу әсәриндә шаир һәм халгынын фачиәли кечмишинә бахараг кәдәрләнир, һәм һазыркы сосялизм чәмиййәтинин тәрәггисини көрүб севинир, һәм дә кәләчәйә вурғун нәзәрләрлә бахыр. Мөвзуу мүасир һәятдан көтүрүлмүш «Муған»да букүнкү һәятдан даһа чох кечмиш вә кәләчәк тәрәннүм эдилмишдир. Шүбһәсиз, букүнүн көзәлликләрини охучу гаршысында даһа айдын чанландырмаг үчүн ери кәлдикчә кечмишә мүрачиәт этмәк әдәби үсул кими яхшыдыр, лакин бу һәддиндән ашмамалы вә мүтләг шаирин әсәрдә йүрүтдүйү әсас гайәйә хидмәт этмәлидир.

«Муған»ын XIII нәғмәсиндә гоча алимин Сарванын газдығы ерләрдән тапдығы тарихи сахсы габларла әлагәдар олараг кечмишә дөнүб бабаларын талеиндән Сарвана сөһбәт ачмасы әсәрин ана хәттилә бағлыдыр. Буну биз нәдә көрүрүк?

Әввәлән бурадакы тарихә мүрачиәт көйдәндүшмә дейилдир. Бу, әсәрин гәһрәманы Сарванын иши илә—экскаваторун торпағы газмасы нәтичәсиндә гәдим сахсы габларын ердән чыхмасы илә әлагәдардыр. Бу ердә гоча алимин тарихдән бу сахсы габлары гайыран бабалардан сөһбәт ачмасы гәһрәманын иш просеси илә әлагәдар олараг мейдана чыхыр вә бу эпизод ана хәтлә, гәһрәманла үзви сурәтдә бағланыр.

Икинчиси кечмишә мүрачиәт, шаирин өз дилиндән дейил, эпизодик олса да, һәр һалда башга бир образын—гоча алимин дили илә гәһрәмана нағыл эдилир. Әсәрин бу ериндәки тарихә мүрачиәт, ана хәтт вә гәһрәманла әлагәдар олмаг нөгтейи-нәзәриндән чох еринде һесаб эдилир.

Лакин II нәғмәдәки тарихә мүрачиәт көйдәндүшмәдир. Бу нәғмәнин илк бәндиндә тәбиәт тәсвири, һаванын исти ол-

масы барәсиндә данышылан ердә бирдән-бирә «Аһ языг бабалар» дейәрәк шаир, енә кечмишә мүрачиәт эдир, Томриздән, Хосровдан бәһс эдир. Бүтүн бунлар исә әсәрин узанмасына, әсас фикрин ана хәтдән яйынмасына сәбәб олур.

Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә кечмишә вә кәләчәйә рич'әтләрдән башга, бир дә тәсвир олунан вәзиййәтә мүнасиб өз шәхси дуйғу вә дүшүнчәләрини ифадә эдән мүһакимәләри, рич'әтләри дә вардыр ки, биз буну әсасән даһи рус шаири А. С. Пушкинин тә'сири кими гиймәтләндиририк.

Сәмәд Вурғун мәгалә вә шеирләриндә бөйүк рус шаири А. С. Пушкинин тәләбәси олдуғуну дәфәләрлә гейд этмишдир. 1936—37-чи илләрдә «Евкени Онекин»и тәрчүмә эдән Сәмәд Вурғун, хүсусилә, бу әсәрдән чох шейләр өйрәнмишдир. Бу тәрчүмәдән сонра Сәмәд Вурғун, ше'ринин язы гайдасында да мүәййән бир дәйишиклик өзүнү көстәрмәйә башлады. «Бакынын дастаны»нда мүчәррәд мүһакимәләрлә янашы верилән бир чох реал, чанлы сәһнәләр вә лирик рич'әтләр эйнилә «Евкени Онекин»и хатырладыр.

Үмумиййәтлә лирик рич'әтләр чох вахт шаирин тәсвир олунан һадисә вә вәзиййәтә өз шәхси мүнасибәтинин ифадәсидир. Мисал үчүн «Айын әфсанәси» поэмасында айын өз анасы илә олан мачәрасыны нағыл этдийи ердә шаир, ана кәлмәсини эшидәр-эшитмәз, айын сөһбәтини ярымчыг гоюр, ана һаггында рич'әтә чыхыр. О, бурада өз анасыны хатырлайыб, рич'әтин сонуна яхын ердә бәдии үмумиләшдирмә илә үмумиййәтлә аналыг һаггында данышыр. Бу узун 36 мисралыг рич'әт өз-өзлүйүндә ана һаггында язылмыш айрыча бир ше'рә бәнзәйир:

Ачылды гаршымда бир дар пәнчәрә...
Хәялым бойланды кечән күнләрә,
Енә көрпәлийим дүшдү ядыма;
Бир гая бағланды гол-ганадыма.
Көзүмдә чанланды анам енидән,
Ону мин дәфә дә хатырласам мән,
Мин китаб язсам да о күл чамала.
Енә дә ондакы бөйүк камала
Йол тапа билмәмиш шаир гәләми!...

Бу рич'әтдән сонра шаир енидән айын сөһбәтинә кечир. Марағлы бурасыдыр ки, шаир еддилик шеир бөлкүсү илә айын сөһбәтини вердийи һалда, рич'әтә кечдийи заман вәзни дәйишдирир. Рич'әт гуртаран кими енидән әсас апарычы еддилик шеир бөлкүсүнә гайыдыр. Беләликлә рич'әт, поэманын әсас ана хәттиндән формача да айрылыр. Биз рич'әтләрә шаирин поэмаларында, хүсусилә даһа чох тәсадүф эдирик.

Рич'әтләр бир дә шаирин илһам чошғунлуғуну, гәләмә алынан мөвзуа шаирин гызғын мәһәббәтини көстәрән әламәт кими дә гиймәтләндирилмәлидир. Әкәр шаир гәләмә алдығы мөвзуа союгганлы янаша билсәйди о, садәчә олараг союг мүһакимә илә һадисәни нәгл этмәклә кифайәтләнәрди.

«26-лар» поэмасында 26 Бакы комиссарынын күлләләндийи вәзиййәти тәсвир эдән шаир, анчаг бу һадисәни олдуғу кими вермәклә кифайәтләнә билмир, о, өзүнү Ағчагум чөлүндә һисс эдир. Одур ки, истәр-истәмәз һадисәнин она бурахдығы тә'сири—өз дахили һәйәчанларыны лирик һашийәләрдә ифадә эдир:

Чаваб де соргума Ағчагум чөлү!
Нәдир гойнундакы гызыл ган көлү?
Аймы парчаланды? Күнәшми сөндү?
Йохса аловланыб, күләми дөндү
Дөйүнән бир көнүл, дүшүнән бир баш?
Нечин далғын кечир, о фәһлә йолдаш?

Кәтирдийимиз мисалын, хүсусилә, сонунчу мисраы чох гүввәтли рич'әтдир. Шаир конкрет иши, ади миллиййәти билинмәйән фәһлә йолдашын далғынлығы илә «Халглар достлуғунун мүчәссәмәси олан 26-ларын» гәтлинин зәһмәткеш пролетариат үзәриндә бурахдығы тә'сири үмумиләшдирмишдир.

Пушкин «Евкени Онекин»дә шаир Ленскинин өлүмүнү тәсвир этдикдән сонра һадисәйә өз шәхси мүнасибәтини беләбилдирир:

О изтираб һаны, о кәнчлик һаны,
Һаны бир шаирин илк һәйәчаны?
О йүксәк, о инчә, о пак, о дәрин,
О кәнч дуйғуларын, кәнч фикирләрин
Хейирхаһ истәйи, диләйи һаны?!..

Һәр ики шаирдән кәтирдийимиз мисал, суал шәклиндәдир. Бу поэтик суалларла мүәллифләр өз дахили һәйәчанларыны, өз үрәк янғыларыны ифадә этмишләр. Бүтүн бунлар, һәр ики шаирин чошғунлуғуну, тәсвир этдикләри һадисәйә гызғын мүнасибәтләрини ифадә эдир.

* * *

Азәрбайчан совет әдәбиййатынын инкишафында бөйүк ролу олан Сәмәд Вурғунун поэзиясы мәфкурәчә йүксәк олдуғу кими, мәзмун вә ифадә хүсусиййәтләрилә дә чох зәнкиндир; чүнки шаир өз илһамыны вә мә'нәви гидасыны совет варлығындан, совет һәгигәтләриндән алыр. Хошбәхт совет һәятынын ярадычысы, шаирин «азад илһамынын илһамчысы» олан бөйүк Ленинә, Коммунист партиясына мәһәббәт, миннәтдарлыг Сәмәд Вурғун поэзиясынын әсас ролу, әсас мәзмуну-

дур. Пролетар бейнәлмиләлчилийи вә бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризә мотивләри илә бирликдә бунлар Сәмәд Вурғун ярадычылығынын идея истигамәтини тәшкил эдән совет вәтәнпәрвәрлийи шәклиндә мейдана чыхмагдадыр.

Сәмәд Вурғун совет халгынын азад, хошбәхт һәятыны севинч вә ифтихарла тәрәннүм эдир. С. Вурғун чох һәссас, заманәмизин нәбзини тута билән бир шаирдир.

Сияси лирика, мүбаризлик вә кәскинлик Сәмәд Вурғун ярадычылығынын әсас кейфиййәтләриндәндир. Бу кейфиййәтләр онун Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә яратдығы әсәрләрдә даһа айдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Шаирин ярадычылығы халгла, онун истәк вә арзулары илә мөһкәм бағлыдыр. Сәмәд Вурғун поэзиясынын мүндәрәчә зәнкинлийи, шаирин бәдии идрак вә ифадә даирәсинин кенишлийи, мөвзу рәнкарәнклийи, һәр шейдән әввәл, онун халг һәятындан илһам вә гида алмасындан, бөйүк рус әдәбийятындан һәмишә өйрәнмәсиндән ирәли кәлир. С. Вурғун, халгын кечмишини, бугүнкү мүбаризәсини вә даһа парлаг кәләчәйини, сосялизм реализминә мәхсус һәгиги, чанлы бояларла, дәрин тә'сирэдичи гүввәтлә тәсвир вә тәрәннүм этмәкдәдир.

С. Вурғун өз ярадычылығында үч әсас әдәби мәнбәдән мәһарәтлә истифадә эдир: әввәлән, о, классик Азәрбайчан әдәбийятынын, хүсусилә реалист Вагиф ше'ринин ләяғәтли варисидир; икинчиси, С. Вурғун зәнкин халг әдәбийятынын мүтәрәгги чәһәтләриндән гидаланыр; үчүнчүсү, шаир, бөйүк рус халгынын әдәбийятындан, хүсусилә Пушкиндән, совет һәятыны вә сосялизм гурулушуну тәрәннүм эдән Горки вә Маяковскидән сәнәтин йүксәк һәгигәтләрини өйрәнир.

Халгымызын коммунизм уғрунда, бейнәлхалг иртичаа гаршы тарихи мүбаризәсиндә бүтүн вәтәнпәрвәр совет язычылары илә бәрабәр Сәмәд Вурғун ярадычылығынын да бөйүк ролу вардыр.

Ә. ГАРАБАҒЛЫ
Педагожи элмләри
намизәди, досент.

II СИНФИН «АНА ДИЛИ» КИТАБЫ ҮЗӘРИНДӘ ИШЛӘМӘК ҮЧҮН МҮӘЛЛИМЛӘРӘ МЕТОДИК КӨСТӘРИШЛӘР

Халг маарифинин үмуми инкишафында, орта вә али тәһсилин кениш яйылмасында ибтидаи тәһсилин хүсуси ролу вардыр. Буна көрәдир ки, Совет һөкумәти вә Коммунист партиясы ибтидаи синифләрдә тә'лим-тәрбийәйә, хүсусән ана дили тәдрисинә һәмишә бөйүк диггәт етирир. Мәшһур классик педагоглар: Я. А. Коменски, К. Д. Ушински дә ана дили тәдрисини һәмишә илк плана чәкмиш вә тә'лим-тәрбийә ишиндә буна мүһүм ер вермишләр.

Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдрисиндә дәрс китабындан сәмәрәли истифадә этмәк чох мүһүм мәсәләдир. Бу мәгаләдән мәгсәдимиз дә бу чәһәтдән II синиф мүәллимләринә аз-чох көмәк этмәкдир.

II синфин «Ана дили» китабы ашағыдакы мәгсәди дашыйыр:

1. Шакирдләри коммунист әхлагы руһунда, сосялист Вәтәнимизә, халгымыза вә Коммунист партиясына мәһәббәт руһунда тәрбийә этмәк.

2. Програмын тәләби әсасында ушаглара гираәт васитәсилә мүәййән мә'лумат вермәк вә вәрдишләр ашыламаг.

3. Ушагларын оху вәрдишләрини, бәдии зөвгләрини, нитгләрини, хүсусән, шифаһи нитгләрини инкишаф этдирмәк.

II синифдә шүурлу, дүзкүн вә ифадәли оху үзәриндә һәлә биринчи синифдән башланылан иш давам этдирилир. Ушаглар учадан вә сәссиз охумаг вәрдиши әлдә этмәли, охудугларыпарчанын мәзмуну һаггында верилән суаллара дүзкүн вә кениш чаваб вермәйи, мәзмуну мүхтәсәр нағыл этмәйи бачармалыдырлар.

Китабда мүхтәлиф гираәт материаллары (әмәли мәгаләләр, бәдии һекайәләр, тәмсилләр, шеирләр, нағыллар, аталар

сөзләри, тапмачалар, шакирдләри Вәтәнимизин сәрвәтләри вә ени тикинтиләрлә таныш эдән парчалар вә с.) верилмишдир.

Әмәли мәгаләләрдә билик мүәййән план вә системлә верилир. Бәдии һекайә вә шеирләрдә исә һәят һәгигәтләри образлы сурәтдә ифадә эдилир. Буна көрә әмәли мәгаләләри һиссә-һиссә охуюб баша салмаг мүмкүндүр. Лакин бәдии әсәрдә бу мүмкүн дейилдир. Бәдии әсәри там шәкилдә дәрк этдирмәк, һәр бир һиссә, бәнд, бейт вә мисрада бүтүн фикрин бир һиссәсинин верилдийини шакирдләрә баша салмаг лазымдыр.

Дәрс китабларында мүәллимә көмәк этмәк вә шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәйә алышдырмаг үчүн һәр бир парчанын сонунда суаллар вә тапшырыглар верилмишдир. Бу суаллар вә тапшырыглар шакирдләрин савадланмасына, шүурланмасына вә материалын яхшы мәнимсәнилмәсинә хидмәт этмәк мәгсәдини күдүр. Суалларда мүәййән тәдричилик нәзәрдә тутулур: эввәлинчи суаллар охунан парчанын үмуми мәзмунунун ачылмасына көмәк этдийи һалда, сонракы һәр бир суал мүәййән мәсәләнин изаһыны тәләб эдир. Бә'зән бу суаллар бир-биринин давамы олараг, өзүндән сонра кәлән суалын даһа яхшы анлашылмасына көмәк эдир. Даһа сонра үмумиләшдиричи вә екунлашдырычы суаллар верилир.

Ушаглары дүзкүн, бәдии охуя алышдырмаг үчүн бә'зи шеирләри роллар үзрә охумаг вә я айры-айры парчалары тәкрар охумаг тапшырығы верилир. Бә'зән мөвзуун мәзмун вә мәгсәдини даһа яхшы дәрк этмәк үчүн һәмин мөвзу этрафында верилән 2—3 парчанын мүгайисә эдилмәси вә үмумиләшдирилмәси даһа яхшыдыр. Охунан парчадан алынан мә'луматы кенишләндирмәк вә мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә ону һәмин мәсәләйә даир һәяти фактларла мүгайисә этмәк вә тамамламаг лазымдыр. Мәсәлән, «Мәктәб, аилә вә йолдашлыг» мөвзуу үзрә «һөрмәт этмәк лазымдыр» (Дәрслик, сәһ. 34)[1] парчасына ушагларын өз һәятларында мисаллар кәтирмәк даһа яхшыдыр. Яхуд «Шәһәр» мөвзуу үзрә «Биткиләри горуюн» (сәһ. 111) адлы кичик мәгалә шакирдләрин охудуғу шәһәр вә я кәндин һәятындан кәтирилән мисалларла әлагәләндирилмәлидир.

Китабда тәбиәт һадисәләри вә һейванларын һәятына даир бир нечә әмәли мәгалә вә кичик һекайә вардыр. Бу материаллар тәбиәт үзәриндә мүшаһидә апарылдыгдан сонра охунса

[1] Э. Гарабағлы, «Ана дили», ибтидаи мәктәбин 2-чи синфи үчүн, Бакы, 1955-чи ил.

даһа яхшы нәтичә верәр. Мәсәлән, гарышгаларын һәятына (сәһ. 162), алаг отларынын тәбиәтинә (сәһ. 19), зәрәрверичиләрлә мүбаризәйә (сәһ. 18) аид мәгаләләр мүтләг тәбиәтдә онлар үзәриндә мүшаһидә апарылдыгдан сонра охунмалыдыр.

II синифдә оху илә әлагәдар олараг ибтидаи мәктәб үчүн мәсләһәт көрүлән ашағыдакы дәрс нөвләриндән истифадә олуна биләр:

1. Предмет дәрсләри (мүәййән бир предмети: алаг отларыны, көчәри гушлары, мәктәбин бостан вә я бағында битән тәрәвәз вә мейвәләри билаваситә мүшаһидә этмәк).
2. Юхарыдакы предметләрин мүшаһидәси илә әлагәдар олараг, китабдан мүвафиг парчаларын (әмәли мәгаләләрин) охунмасы, шәкилләрин изаһ эдилмәси вә я кино көстәрилмәси.
3. Мүхтәлиф жанрдан олан (шеир, һекайә, тәмсил, тапмача вә с.) бәдии әсәрләрин охунмасы.
4. Мүәллимин нәзарәти вә рәһбәрлийи алтында ушагларын мүстәгил охумалары.
5. Һесаба алма вә екунлашдырычы дәрсләр.

Китабда чәтин сөзләрин изаһы бир гайда олараг һәмин сәһифәнин ахырында мәтнин алтында верилир. Шәкилләр үзәриндә шакирдләри данышдырмаг вә бунунла да онларын нитгләрини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә мүхтәлиф шәкилләр верилмишдир. Бәдии әсәри даһа яхшы баша дүшмәк вә шакирдләрин шифаһи нитгләрини инкишаф этдирмәк үчүн китабда һәмчинин икинчи синиф шакирдләринин яш вә билик сәвиййәсинә уйғун олан сөзләрин мүхтәлиф мәчази мә'нада ишләнмәсинә даир бир нечә мисал вардыр. Мәсәлән:

Бол тахыл бечәрсә ана юрдумуз,
Түфәнки бәрк тутар Совет Ордумуз. (Сәмәд Вурғун, «Тарла нәғмәси» сәһ. 15);

«Бир думан көрмәсин хош сифәтиниз» (сәһ. 43);

«Бәдәнин гүввәти, фикрин гүввәти» (сәһ. 12); «Атлас кейимли дағлар» (сәһ 26); «Күнәшли күндүзләр нәслидир бунлар» (сәһ. 42) вә с.

Китабда мәчази мә'нада ишләнмиш белә сөзләрин янында бир чох ерләрдә көмәкчи суаллар гоюлмушдур. Бундан мәгсәд ушаглары образлы ифадәнин, сөзүн мүхтәлиф мә'нада ишләнмәсинин ән элементар шәкилләри илә таныш этмәкдир.

Бу чүр тәмринләр шакирдләрин нитгләрини инкишаф этдирир, онлары охудуглары мәгалә вә я һекайәнин мәзмунуну яхшы дәрк этмәйә вә данышмаға (нағыл этмәйә) алышдырыр.

Дәрс китабында предметләрин тәснифатына, рәнк, дад, бөйүк-кичиклик һаггындакы тәсәввүрләрин мөһкәмләнмәсинә

даир «Бостан вә диррик мәһсуллары» (сәһ. 18). «Бағ мейвәләри» (сәһ. 20), «Машын әмәйи йүнкүлләшдирир» (сәһ. 22—23) вә башга марагды шәкил-материаллар вардыр. «Бостан вә диррик мәһсуллары» ады алтында гарпыз, емиш, балгабаг, кәләм, күнәбахан, хияр, памидор, бадымчан, сарыкөк, соған, сарымсаг, чуғундур, ағ турп вә көй лобяның рәнкли шәкли верилмишдир. Бу шәкилләрин алтында верилән мүхтәлиф суаллар васитәсилә шакирдләр бунлардан һансыларын хөрәкдә ишләндийини, дадларыны, рәнкләрини, нечә етишдикләрини вә етишмә вахтларыны өйрәнмәлидирләр. Шәкилләр үзәриндә белә ишләмәк ушагларда мәнтиги тәфәккүрүн инкишафына көмәк эдир, предметләр һаггында онларда дүзкүн тәсәввүр ярадыр.

Мүәллим китабын мәзмуну, суалларын гоюлушу вә тапшырыгларла яхшы таныш олмалыдыр. Һәмчинин мүәллим II синифдә ушагларын синифдән кәнар муталиәләрини тәшкил этмәлидир. Шакирдләрин охудуглары китаблар систематик һесаба алынмалыдыр.

Оху дәрсләриндә дә, грамматика дәрсләриндә олдуғу кими, мүәллим шакирдин нитгинин инкишафына хүсуси фикир вермәлидир. Шакирдләрин охудугларыны баша дүшмәләри, сөзләрин мә'насыны дәрк этмәләри нитг инкишафы ишинин әсасыны тәшкил этмәлидир. Чүнки сөзсүз, нитги ифадәсиз тәфәккүр йохдур. Сөзләр ени анлайышларын әмәлә кәлмәсинә хидмәт эдир. Инсанларын үнсиййәт вә әлагәләриндә сөзләрин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Буна көрә дә чалышмаг лазымдыр ки, сөз ушаға тамамилә айдын олсун вә һәмин сөз мүәййән предметин чанлы тәсәввүрүнү версин.

Мәгалә, һекайә вә шеирләрин сонунда верилән суал вә тапшырыглар шакирдләрин нитгләрини инкишаф этдирмәкдә мүәллимә бөйүк көмәк эдәчәкдир. Хүсусән әмәли мәгаләләри охуяркән бунларын практик мәшғәләләрлә әлагәләндирилмәсинә чидди фикир верилмәлидир. Бостан биткиләри; бағ, бағчалара зәрәрверән чүчүләр; бал арысы, гарышгаларын һәяты, эв һейванлары вә саирә һаггындакы мәгаләләри дәрк этмәк үчүн ушагларын өзләринин бағда, бағчада, һейван вә биткиләрлә аз-чох практик иш апармалары лазымдыр.

Бу үмуми мә'луматдан сонра китабын мәзмунуну тәшкил эдән айры-айры «мөвзулар» үзәриндә апарылачаг методик иш һаггында данышаг.

II синфин «Ана дили» китабы үмуми кириш вә сонлугдан башга «Яй хатирәләри», «Бағ, бостан, тарла», «Пайыз», «Мәктәб, аилә, йолдашлыг», «Бөйүк Октябр сосялист ингилабы», «Шәһәр», «Гыш», «Совет Ордусу», «Һейванлар вә гушлар», «Баһар-колхоз чөлләри», «Бир май вә Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин гурулмасы» кими 11 әсас мөвзуу әһатә эдир.

Китабын үмуми кириш һиссәсиндә Совет Иттифагынын вә Азәрбайчан ССР-нин һимнләри верилир. Бунлардан әлавә һәмин һиссәдә С. Вурғунун «Азәрбайчан» ше'риндән бир парча вә Әнвәр Әлибәйлинин «Вәтән нәғмәси» ше'ри дә верилмишдир.

Ушаглар һәр ики һимн илә биринчи синифдән танышдырлар. Онлар бу һимнләри радио илә дәфәләрлә эшитмиш вә өзләри хорда охумушлар. Һәр ики һимн бөйүк әзәмәт вә тәнтәнә илә сәсләнир вә ушагларда сосялист Вәтәнимизә, Совет дөвләтинә олан мәһәббәти даһа да артырыр.

«Азәрбайчан» вә «Вәтән нәғмәси» шеирләри һәр ики һимнин идеясынын конкрет материал әсасында ачылмасына көмәк эдир.

Бу үмуми кириш һиссәсиндән сонра китабын биринчи әсас мөвзуу кәлир.

«Яй хатирәләри» мөвзуу. Бу бөлмәдә «Яй», «Дәрс илинин сон күнү», «Мәктәбин бостанында», «Пионер дүшәркәси», «Чәһәтләр», «Колхоз бағында» вә «Тарла нәғмәси» адлы парчалар верилмишдир. Бу материаллар шакирдләрин тәбиәт, фәсилләр, яй күнләри, кәнд һәяты һаггындакы тәсәввүр вә мә'луматларынын артмасына, яйда көрдүкләринин яда салынмасына, яй хатирәләринин чанландырылмасына көмәк этмәлидир.

Дәрс илинин илк күнләриндә шакирдләрин кечән дәрс илинин сонунда алдыглары тапшырыглары нечә еринә етирмәләри вә яй хатирәләрини сөйләмәләринә хүсуси диггәт етирмәлидир. Хатирәләрини, көрдүкләрини системә салмагда онлара истигамәт верилмәлидир. Дәрс илинин илк күнләриндән шакирдләри кечән ил апардыглары «Һава тәгвимини» давам этдирмәйә алышдырмаг лазымдыр. Чанлы тәбиәт үзәриндә мүшаһидә ушагларын һәяти биликләрини артырыр, һава тәгвиминин апарылмасы, онларын мүшаһидә, габилиййәт вә вәрдишләрини гүввәтләндирир, тәбиәт һадисәләрилә инсанларын фәалиййәтләри арасындакы әлагәни баша дүшмәләринә көмәк эдир.

«Яй хатирәләри» мөвзуу «Яй» ше'рилә башланыр. Ше'ри охумаздан әввәл ушагларын яйы нечә кечирмәләрини өйрәнмәк, яй хатирәләри вә тәәссуратлары һаггындакы фикирләрини эшитмәк лазымдыр. «Яй» ше'рини, һәмишә олдуғу кими, әввәлчә мүәллим охуюр. Мүәллим ше'ри ифадәли, тә'сирли охумалы вә һәр бәнддә, мисрада аваз, вурғу вә аһәнкин мәзмуна

уйғун олмасыны нәзәрдә тутмалыдыр. Сонра ше'ри шакирдләр бәнд-бәнд охуюр вә һәр бәндин мәзмун вә идеясыны мүәллимин көмәйи илә өз яш вә билик сәвиййәләри даирәсиндә изаһ эдирләр. Бу заман тәбиәтин бол мәһсул вермәсиндә күнәшин ролу, язда, яйда чөлләрин, чәмәнләрин күл-чичәклә бәзәнмәси, колхозчуларын тарлада фәрәһлә ишләмәләри, пионерләрин лакерә кетмәләри вә с. һаггындакы сөһбәтләрә мүәллим гыса вә мәзмунлу екун вурмалыдыр.

Сонра мүәллим айры-айры бәндләри шакирдләрә охутдурур вә онларын тә'сирли вә айдын охумаларына диггәт эдир.

«Дәрс илинин сон күнү» адлы ше'ри ушаглар хүсуси һәвәслә охуюрлар. Бу шеир, билаваситә, ушагларын һәятындан, дәрс илинин лап биринчи күнүндә онларын севинчиндән, көрүшләриндән, тәәссүратларындан, мәктәбә олан һәвәс вә мәһәббәтләриндән бәһс эдир. Мүәллим бу шеирдән ушагларын дәрсә, мәктәбә, билийә һәвәс вә арзуларыны даһа да артырмаг үчүн истифадә этмәлидир. Дәрсә яхшы киришлә башламаг лазымдыр. Ше'рин мәктәбин һәяты илә әлагәдар ерләри хүсуси изаһ эдилмәлидир. Китабда ше'рә даир верилмиш шәкил үзәриндә апарылан иш һәм ушагларын дәрсә олан мәһәббәтләрини артырмалы, һәм дә онларын нитгләринин инкишафына хидмәт этмәлидир. Мүәллим шәкилдәки мәктәб бинасынын нечә мәртәбәли олдуғу, кириш гапысынын үзәриндә нә язылдығы, ушагларын кейими, сәлигәләри, әлләриндәки күлчичәк дәстәләри, мүәллимләрин онлары гаршыламасы һаггында гыса вә айдын суаллар верир вә бүтүн синфин фәал иштиракы илә бу суаллара дәгиг, конкрет чаваблар алыр.

Шеир 7 һечалыдыр. Асан, аһәнкдар бир дилдә язылдығына бахмаяраг, бурадакы **руһ, баһар, ени, дахил олмаг** кими сөзләр үзәриндә луғәт иши апарылмалыдыр. «Ени дәрс или», **«ә'ла охумаг»** мәфһумлары ачылмалы, изаһ эдилмәлидир. Мүәллимин нүмунәви охусундан сонра ше'рин биринчи бәндини бир ушаг шән вә гүрурла охуюр, икинчи бәндин илк ики мисраыны бир ушаг, о бири ики мисраны башга ушаг охуюр, үчүнчү бәнди бүтүн синиф хор илә охуюр. 4 вә 5-чи бәндләрин һәр бирини енә бир ушаг охуюр. Лакин дөрдүнчү бәндин сон мисраындакы «ени дәрс или» вә бешинчи бәндин сон мисраы олан «ә'ла охумаг үчүн» ифадәләрини бүтүн синиф хорла охуюр. Сонра шеир бир дә бәнд-бәнд охунур вә һәр бәндин мәзмуну ушаглардан сорушулур. Ше'рин сонунда верилмиш суаллара мүәллимин көмәйи илә шакирдләр чаваблар верирләр; бу чаваблара әсасән мүәллим онларын диггәтини сәһифәнин

сонунда һашийә ичәрисиндә верилән һөкмә чәлб этмәлидир. Бурадакы «Дәрсдән һәмишә яхшы гиймәт алмаг үчүн илин әввәлиндән яхшы охумаг лазымдыр» фикри ушаглара чатдырылмалыдыр. Шакирдләр бу ше'ри яхшы әзбәр демәйи бачармалыдырлар.

«Мәктәбин бостанында» адлы мәгалә шакирдләри мәктәбин бостаны вә мәктәблиләрин орадакы иши илә таныш эдир. Дәрсә кириш сөһбәтиндә мүәллим ушаглара бағ вә бостан һаггында мә'лумат верир, мүмкүн олан ердә бу мә'лумат һәмин мәктәбин өз тәчрүбә тарласында верилир. Сонра синифдә мәгалә чүмлә-чүмлә, абзас-абзас охунур вә изаһ олунур. Суаллар әсасында ушаглар мәгаләнин мәзмунуну данышырлар. Мәгаләни мәзмуна мүвафиг һиссәләрә айырыб, һәр һиссәйә ад верилир. Мәсәлән, 1) ушагларын тарлада ишләмәйә һазырлашмалары, 2) яхшы иш, 3) бол мәһсул.

Осман Сарывәллинин «Пионер дүшәркәси» ше'ри пионерләрин һәятындан бәһс эдир. Бу һәят пионер олмаян ушаглар үчүн дә таныш вә әзиздир. Хүсусән бу шеир Бакы, Ләнкәран, Астара кими дәниз саһилиндә олан районларын ушаглары үчүн даһа мараглыдыр. Шеирдә көзәл тәбиәт тәсвирләри илә бәрабәр, совет ушагларынын хошбәхт һәяты да тәрәннүм эдилир. Бу шеир ушагларын эстетик зөвгләринин артмасына көмәк эдир; онларда көзәллийә, бу көзәллийи яраданлара мәһәббәт оятмаг үчүн хейли материал верир. Мүәллим **«илыг яй сәһәри»**, **«дәниз кәнары...»**, **«инчир ағачлары»**, **«үзүм бағлары»** ифадәләринә шакирдләрин диггәтини чәлб этмәли вә өз ширин мүсаһибәсиндә бу сөзләрин ифадә этдийи мә'наны онлара даһа дәриндән баша салмаға чәһд этмәлидир. Балаларымыз тәбиәтин бөйүк сәрвәтләриндән: илыг яй сәһәринин тәравәтиндән, инчир ағачларынын, үзүм бағларынын көзәллийиндән, дәниз саһилләринин сәринлийиндән вә хош меһиндән ләззәт алмалыдырлар. Китабда бу ше'рә даир гоюлан суаллар ушагларда мәнтиги тәфәккүрүн инкишафына көмәк этмәлидир. Бу чәһәтдән биринчи суал чох мараглыдыр. Сөзләрин мухтәлиф мә'нада ишләнмәсини вә образлы ифадәләри баша дүшмәк үчүн «Бәдәнин гүввәти, фикрин гүввәти», «Нәғмәләр сөйләйир бир ширин сәслә», «Одур көй дәниздә бир дәстә ушаг, далғалар ичиндә газ кими үзүр» чүмләләри үзәриндә иш апарылмалыдыр. Ушаглар **«гүввәт»**, **«ширин»**, **«газ»** сөзләринин бурадакы мә'насыны вә һәгиги мә'насындан фәргини аз-чох баша дүшмәлидирләр.

«Чәһәтләр» адлы кичик мәгаләдә ушаглара шәрг, гәрб шимал, чәнуб чәһәтләри һаггында бәсит мә'лумат верилир.

Ушагларда ҹәһәтләр, әләчә дә сағ, сол, ашағы, юхары мәфһумларыны яратмаг чох вачибдир. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә ҹанлы тәбиәт үзәриндә мүшаһидә апарылмалыдыр. Мүәллим мүвафиг вахт сечиб ушаглары экскурсияя апарыр, онлар һүндүр бир ердән күнәши, үфүгү, мүһити сейр эдир вә ҹәһәтләр һаггындакы тәсәввүрләрини мүәллимин көмәйилә дәгигләшдирирләр. Ҹәһәтләри дүзкүн тә'йин этмәйә китабдакы шәкил дә көмәк эдир. Шәкилдә ушаг үзүну еничә чыхан күнәшә гаршы чевирмиш вә голларыны ачмышдыр. Тәҹрүби олараг көстәрмәк лазымдыр ки, үзү күнчыхана (шәргә) дуран адамын сағ тәрәфи ҹәнуб, сол тәрәфи шимал вә арха тәрәфи гәрб олаҹагдыр. Бу билик енә дә ушагларын яй хатирәләри илә, яйда көрдүкләри ерләр вә алдыглары ҹоғрафи мә'луматла әлагәләндирилмәлидир. Парчанын ахырында верилән суаллар бу ҹәһәтдән мүәллимә чох көмәк эдәҹәкдир.

А. Шаигин «**Колхоз бағында**» ше'ри чох асан охунур вә тез ядда галыр. Бу шеирдән дә яй хатирәләрини ядa салмаг үчүн истифадә эдилмәлидир. Бу ше'рә верилән шәкилдән ушаглары данышдырмаг, онларын нитгләрини инкишаф этдирмәк үчүн сәмәрәли истифадә эдилмәлидир. Сәһифәнин сонунда шеирлә әлагәдар олан аталар сөзләри ушагларда коллектив әмәйә, биркә ишә мәһәббәт оятмаг үчүн ән көзәл васитәдир. Кәркин әмәйин бол мәһсул вермәси, бағ ишиндә бойну галстуклу мәктәблиләрин дә бөйүкләрә көмәк этмәси, мейвәләрин нөвләрә (сортлара) айрылыб гутулара ерләшдирилмәси, Бакыя, Москвая зәһмәткешләрә көндәрилмәси әтрафында апарылан мүсаһибә фәһлә вә кәндлиләрин бирлийини, онларын гаршылыглы әлагәсинин зәрури олдуғуну ушаглара ән ибтидаи шәкилдә баша сала биләр.

С. Вурғунун «**Тарла нәғмәси**» көзәл бир мөвзуа—өлкәмиздә бол тахыл етишдирмәк мөвзууна һәср эдилмишдир. Мүәллим бу шеир әтрафында апардығы кириш мүсаһибәсиндә өлкәнин инкишаф вә тәрәггиси үчүн тахылын әһәмиййәтиндән, Азәрбайҹанда бол тахыл, памбыг вә башга кәнд тәсәррүфат мәһсуллары етишдирмәк үчүн партия вә дөвләтин көрдүйү тәдбирләрдән, Мил вә Муған дүзләринә чәкилән каналлардан, ярадылан совхозлардан, колхозчуларын хошбәхт һәятындан ушагларын сәвиййәләринә уйғун вә мараглы бир диллә данышмалыдыр. Шеирдәки «Муған сәһралары бир тамашадыр, буғда зәмиләри гоша-гошадыр» вә

«Бол тахыл бечәрсә ана юрдумуз,
Түфәнки бәрк тутар Совет Ордумуз» кими мисралар шәрһ эдилмәлидир.

«**Бағ, бостан, тарла» мөвзуу.** Бу мөвзу ушаглара Азәрбайҹанда битән әсас кәнд тәсәррүфат биткиләри һаггында илк мә'лумат вермәк мәгсәдини дашыйыр. Бу һиссәдә памбыг, бостан вә диррик мәһсуллары, бағ мейвәләри, бөйүк алағ отлары, бағ вә бостанларын дүшмәнләри вә башга мөвзулар һаггында бир нечә мәгалә, һекайә вардыр.

Бу мөвзу ән чох экскурсия вә предмет дәрсләри тәләб эдир. Предмет дәрсләри синифдә апарылмалыдыр. Мәсәлән, 18-ҹи сәһифәдә «Бостан вә диррик мәһсуллары» ады илә рәнкли шәкил верилмишдир. Бу шәкил предмет дәрси үчүн чох мүнасиб мөвзудур. Мүәллим бу биткиләри әлдә эдиб дәрс заманы нүмайиш этдирсә чох яхшыдыр. Мүәллимин суалларына әсасән (бу суаллар китабда шәклин алтында верилмишдир) ушаглар мәһсулларын адларыны, бир-биринә нисбәтән ири вә хырдалыгларыны, формаларыны (юмру, узунсов), дадларыны, ерин алтында вә я үстүндә битдикләрини, рәнкләрини сөйләйирләр. Сонра гарпыз, емиш, балгабаг, хияр, памидор, бадымҹан кими тәрәвәз вә мейвәләрин ичиндә тохум олдуғуну, онларын тохумдан әмәлә кәлдикләрини изаһ эдирләр.

Енә мүәллимин суаллары әсасында ушаглар тохумдан көк, көкдән ковдә, ковдәдән ярпаглар вә нәһайәт күл вә мейвә әмәлә кәлдийини өйрәнирләр. Мәсәлән, гарпызын тохумундан әввәлҹә балача ики ганад бир ҹүҹәрти әмәлә кәлир, сонра бу биткидән бөйүк тағлар, тағларын үзәриндә күлләр вә һәмин күлләрдән мейвәләр (гарпыз вә с.) әмәлә кәлир. Шакирдләр бу просеси мүәллимин рәһбәрлийи алтында мәктәбин бостанында вә әләҹә дә өз һәйәтләриндә мүшаһидә әсасында өйрәнсәләр даһа яхшыдыр.

«**Бағ вә бостанларын дүшмәнләри**» вә «**Алағ отларыны мәһв эдин**» адлы парчалар да индичә һаггында данышдығымыз мөвзу илә әлагәдардыр. Бағ вә бостанлара зәрәр верән һәшәрат, әләҹә дә алағ отлары һаггындакы дәрс предмет дәрси кими апарылмалыдыр. Зәрәрвеичи һәшәратын шәкилләри илә бәрабәр онларын хараб этдикләри кәләм вә башга мейвәләр дә синфә кәтирилиб әяни олараг көстәрилмәлидир. Алағ отлары илә мүбаризә мөвзуу да билаваситә мәктәбин саһәдә изаһ эдилмәлидир. Бу һагда мәктәбин тәбиәт мүәллими илә әлагә сахламаг вә тәбиийят кабинәсиндә ағзы гапалы банкаларда спирт ичәрисиндә сахланылан кәләм гурду, алма гурду вә с. зәрәрвеичи һәшәратын өзүнү синфә кәтириб көстәрмәк лазымдыр. Бир чох мәктәбләрдә һәр синфин өзүнүн ҹанлы кушәси вардыр. Бу кушә ушагларын көмәйи илә илдән-илә зәнкинләшдирилир. Шакирдләр бағ вә бостанларымызын

«дост» вә «дүшмәнләрини» бу кушәдәчә әяни олараг көрүр вә дүшмәнләри мәһв этмәк йолларыны өйрәнирләр.

Ушаглар бөйүк Вәтәнимиздә элмин әлдә этдийи наилиййәтләр, тәбиәти дәйишдирмәк саһәсиндә көрүлән бөйүк ишләр һаггында үмуми тәсәввүрә малик олмалыдырлар. Бу чәһәтдән «Бөйүк алим Мичурин» адлы мәгалә чох гиймәтлидир. Бу мәгалә ушагларда һәгиги элм һаггында дүзкүн материалист дүнякөрүшүнүн илк рүшеймләрини тәрбийә эдәр. Бурада бөйүк алимин көрдүйү ишләрдән, онун ишинә, әмәйинә партиянын вә шәхсән Ленинин вердийи гиймәтдән, Мичуринин «мөчүзәләриндән», онун ярат дығы ени-ени мейвә нөвләриндән бәһс олунур.

Бу бөлмәнин ән мараглы материалларындан бири дә «Машын әмәйи йүнкүлләшдирир» ады илә верилән шәкил-дәрсдир (сәһ. 22—23). Бурада кәнд тәсәррүфатынын вә кәндлиләрин ингилабдан әввәлки ағыр вәзиййәтилә букүнкү һалы әяни олараг мүгайисә эдилир. Бүтүн дәрс чанлы мүшаһидә вә мүгайисә йолу илә апарылмалыдыр.

Мүәллим кириш сөһбәтиндә «кечмиш» вә «инди» ады алтында нәйин нәзәрдә тутулдуғуну вә эләчә дә шәкилләри «нечә охумаг, нечә баша дүшмәк» лазым олдуғуну изаһ эдир. Бурада 6 чүт шәклин мүгайисәсиндә совет кәнд тәсәррүфатынын машынлашдырылмасындакы әсас наилиййәтләр көстәрилир. Китабда кечмиши көстәрән шәкилләр гәсдән хырда вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилдийини көстәрән шәкилләр исә ири верилмишдир.

Бу шәкилләри мүәллим нағылвари бир үслубда, образлы диллә изаһ этмәлидир. Букүнкү кәнд тәсәррүфат машынлары хүсусән кәнд ушагларына әсасән танышдыр. Онлар экән, бичән, дөйән, дашыян машынлар һаггындакы мә'луматы баша дүшмәклә һеч бир чәтинлик чәкмәйәчәкләр.

Мүәллим ингилабдан әввәл бүтүн әмәкчиләрин, хүсусән кәндлиләрин ағыр һәятлары, онларын яз әкинчи, гыш диләнчи олдуглары, мәшәггәтли әмәклә әлдә этдикләри мәһсулун доггузда онуну «әкәндә йох, бичәндә йох, сөйәндә ортаг гардаш»ларын апардығыны чанлы факт вә мисалларла көстәрмәлидир. Мүәллим кәндлиләрин кечмишдәки ағыр һәятыны образлы вә тә'сирли ифадә этмәк үчүн чохлу аталар сөзләриндән («йығдығымызы ит еди, яхамызы бит еди», «Бәйнән бостан әкәнин тағы чийниндә битәр», «Молланын гарны бешдир, бири һәмишә бошдур» вә с.), эләчә дә Ә. Сабир, Аббас Сәһһәт кими шаирләрин айры-айры шеир вә мисраларындан бир мисал кими истифадә эдә биләр.

Бу әяни мүгайисә дәрси садәчә олараг тәзә илә көһнәнин, машынла ибтидаи аләтләрин мүгайисәси кими верилмәмәлидир. Бу машынларын биздә халга, кениш әмәкчи күтләләрә мәхсус олдуғуну, милйонларын коллектив әмәйини асанлашдырдығыны, совет гурулушунун ән бөйүк наилиййәтләриндән бири олдуғуну ушагларын гаврайышлары даирәсиндә изаһ этмәлидир.

Шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрү инкишаф этдирмәк үчүн бу мүгайисәләр рәгәмләр әсасында апарылса даһа яхшыдыр. Мәсәлән, бир трактор бир күндә йүз хышын көрдүйү иши даһа яхшы көрүр, бир комбайн исә беш йүз бичинчини әвәз эдир, бир тахылдөйән машын ики йүз вәлин ишини даһа яхшы еринә етирир вә саирә.

Бу бөлмә үзериндә апарылан ишин нәтичәсиндә шакирдләр бағ вә бостан мейвәләринин инсанларын һәятындакы ролуну, онларын хүсусиййәтләрини өйрәнмәлидирләр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, Совет дөвләти бағ вә бостан мейвәләринин даһа бол вә даһа дадлы олмасы үчүн, зәһмәткешләрин даһа чох вә даһа учуз тәрәвәз вә мейвә алмалары үчүн һәр чүр шәраит ярадыр. Нәһайәт, бу бөлмә ушагларын өзләрини бағ вә бостан мейвәләри етишдирмәйә, онларда һәм мәктәбяны саһәдә, һәм дә өз һәйәтләриндә даһа бөйүк һәвәслә, марагла ишләйиб, кәнч мичуринчи олмаға һәвәсләндирмәлидир.

М. Ә. ҺӘМЗӘЕВ
В. И. Ленин адына
АПИ-нин аспиранты.

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ ОРФОГРАФИК СӘҺВЛӘР ҮЗӘРИНДӘ АПАРЫЛАН ИШИН ДҮЗКҮН ЯЗЫ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФЫНА ТӘ'СИРИ ҺАГГЫНДА

Мәктәбләримизин гаршысында там савадлы, дәрин биликли нәсл етишдирмәк кими чох мүһүм вә мәс'улиййәтли бир вәзифә дурур. Бу вәзифәнин һаята кечирилмәсиндә орфография тә'лиминин дүзкүн тәшкили чох бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Чүнки фикри язылы шәкилдә шәрһ эдәркән әдәби дилин үмумхалг тәрәфиндән гәбул эдилмиш ваһид язы нормаларына риайәт этмәк савадлы олмағын әсас шәртләриндәндир.

Мә'лум олдуғу үзрә дүзкүн язы (орфографик) вәрдишләри шакирдләрә биринчи синифдән башлаяраг ашыланыр.

Ибтидаи мәктәбдә һәлә орфографик гайдалар әсаслы кечилмәдийинә көрә бурада орфографик сәһвләр үзәриндә ишләмәк йоллары чох мүрәккәбдир. Буна көрә дә бу саһәдә мүәллимин апардығы иш чәтин вә мәс'улиййәтлидир.

Ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләр үзәриндә апарылан ишин әсасән ашағыдакы мәрһәләләри вардыр.

1) Сәһвләрин габагчадан хәбәрдарлығы; 2) дәфтәрләри йохларкән мүәллимин сәһвләри дүзәлтмәси; 3) мүәллимин рәһбәрлийи алтында, бурахылмыш сәһвләрин тәһлили вә шакирдләрин өз сәһвләри үзәриндә ишләмәләри.

Ибтидаи мәктәбдә савадлы язы тә'лими заманы сәһвләрин габагчадан хәбәрдарлығынын әһәмиййәти бөйүкдүр.

Һәлә бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински сәһвләрин хәбәрдарлығына бөйүк гиймәт вермишдир. О, язырды: «Мүәллим һәмишә ядда сахламалыдыр ки, сәһвин габағыны алмаг ону тәсһиһ этмәкдән даһа яхшыдыр»[1].

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1953-чү ил, сәһ. 245.

Орфографик сәһвләрин габагчадан мүмкүн ола билән хәбәрдарлығы шакирдләрин диггәтини чәмләшдирир вә таныш олдуглары гайдалары мүхтәлиф язы ишләриндә (имла, ифадә, инша вә с.) дүзкүн тәтбиг эдә билмәләринә көмәк эдир.

Шакирд нә гәдәр ки, кичикдир, нә гәдәр ки, онда орфографик вәрдишләр һәлә зәифдир, мүәллимин көмәйинә, хәбәрдарлығына онун эһтияҹы чох олур; хүсусилә ашағы синиф шакирдләри (I—II синиф) сәһвләрин хәбәрдарлығына даһа чох эһтияҹ һисс эдирләр.

Ибтидаи мәктәбләрин габагчыл мүәллимләринин дәрсләриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрди ки, сәһвләрин хәбәрдарлығыны бир нечә шәкилдә тәшкил этмәк мүмкүндүр.

Бакы шәһәри Октябр районундакы 176 нөмрәли мәктәбин III синиф мүәллими Г. Мәммәдова, Орчоникидзе району 208 нөмрәли мәктәбин II синиф мүәллими Г. Мүфтәһәддинова вә һәмин мәктәбин синиф мүәллими Ә. Шыхәлиев һәмишә язы ишиндән әввәл (йохлама языдан башга) бир нечә сөз үзәриндә орфографик тәһлил апарырлар. Сөзләрин нечә язылмасыны вә нә үчүн belә язылмасыны шакирдләрә баша салырлар. Чәтин сөзләри охуюр, һәмин сөзләри шакирдләрә һечалар вә сәсләр үзрә тәһлил этдирирләр. Онлар чәтин вә язылыш гайдасы кечилмәмиш сөзләри сечиб язы тахтасында яздырыр, бу сөзләри изаһ эдир вә башга чүр дейил, белә язмағын дүзкүн олдуғуну көстәрирләр.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә һәмин мүәллимләрин шакирдләри сөзләрин дүзкүн язылышыны яхшы билир, сәһвләрә чох аз йол верирләр.

Юхарыда адларыны чәкдийимиз мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәси көстәрир ки, II синифдән башлаяраг, шакирдләрә чәтин сөзләрин лүғәтини тәртиб этдирмәк чох файдалыдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә хүсуси бир дәфтәр айырмаг тапшырылыр. Онлар һәр дәрсдә раст кәлдикләри чәтин сөзләри мүәллимин көстәришилә һәмин лүғәт дәфтәринә гейд эдирләр. Шакирдләр эвдә язы язаркән дә гаршыларына чыхан чәтин сөзләри һәмин лүғәт дәфтәринә язмаға адәт этдирилир. Йохлама языдан башга, галан язы ишләрини еринә етирәркән шакирдләр һәмин лүғәтдән истифадә эдирләр. Бу, чәтин сөзләрин язылышыны шакирдләрин яхшы мәнимсәмәләринә яхындан көмәк эдир.

Орфографик сәһвләрин белә хәбәрдарлығына габагчыл ибтидаи мәктәб мүәллимләриндән С. Ибраһимова (Бакы, 176 нөмрәли мәктәб), Ү. Рзаева (Нуха, 5 нөмрәли мәктәб) вә башгаларынын ишиндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Бу мүәллимләрдән Ү. Рзаева орфографик сәһвләрин хәбәрдарлығы мәгсәдилә, язылышы чәтин сөзләри бөйүк вәрәгә үзәриндә ири хәтләрлә языб синифдән асыр вә язы заманы (йохлама языдан башга) шакирдләрин диггәтини бу сөзләрин язылма гайдасына чәлб эдир. Ери кәлдикдә шакирдләрдә бу чүр вә буна охшар сөзләри дүзкүн язмаг вәрдиши яраныр.

Шакирдләр дәрс заманы (йохлама языдан башга) чәтинлик чәкдикдә мүәллимә мүрачиәт эдирләр. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр чәтинлик чәкдикләри вә язылышы онлар үчүн мә'лум олмаян сөзләрин дүзкүн язылышыны мүәллимдән өйрәнир, һәмин сөзә вә она охшар сөзә аид сәһвә йол вермирләр.

Көстәрдийимиз бүтүн бу фактлара вә мәктәбләрдә апардығымыз тәчрүбәләрә әсасән ибтидаи синифләрдә орфографик сәһвләрин хәбәрдарлығыны ашағыдакы йолларла апармағын мүмкүн олдуғуну мүәййән этдик:

а) Йохлама языдан башга, бүтүн язы ишләриндән әввәл (имла, ифадә вә инша) чәтин вә илк дәфә язылан сөзләри орфографик чәһәтдән тәһлил этмәк, һәмин сөзләри шакирдләрә һәм шифаһи, һәм дә язылы шәкилдә һечалар вә сәсләр үзрә тәһлил этдирмәклә.

б) Язылыш гайдасы кечилмәмиш, дейилиши илә язылышы арасында фәрг олан сөзләри язы тахтасында язмаг (эйни заманда шакирдләрә яздырмаг) вә онлары изаһ этмәклә.

в) Чәтин сөзләрин лүғәтини тәртиб этдирмәк вә йохлама языдан башга, бүтүн язы ишләриндә шакирдләрин һәмин лүғәтләрдән истифадә этмәләринә ичазә вермәклә.

г) Орфографик чәһәтдән чәтин сөзләрин, язылышы тәләффүзүндән фәргләнән сөзләрин (мәсәлән, «дәфтәр» язылыр, «дәфдәр» тәләффүз эдилир; «әкәр» язылыр, «әйәр» тәләффүз эдилир) орфографик чәдвәлләрини һазырлайыб дәрсдә бунлардан истифадә этмәклә.

ғ) Язы мәшғәләләри заманы йохлама языдан башга шакирдләрин чәтинлик чәкдикләри ерләрдә көмәк үчүн мүәллимә мүрачиәт этмәләринә имкан вермәк вә онлара лазыми көмәклик көстәрмәклә вә с.

Гейд этмәк лазымдыр ки, мүәллим хәбәрдарлығы бүтүн сөзләр үзәриндә апармамалыдыр. Әкәр сөзләр шакирдләрә танышдырса, онларын язылыш гайдасыны кечмишләрсә, белә сөзләрин хәбәрдарлығына эһтияч йохдур. Мүәллим һәмишә шакирдләрин ән чох чәтинлик чәкдикләри, илк дәфә яздыглары, дейилиши илә язылышы арасында фәрг олан вә мүәййән гайдая табе олмаян айры-айры сөзләр үзәриндә хәбәрдарлыг апарылмалыдыр.

Мүәллим һәмишә чалышмалыдыр ки, язы заманы шакирдләрин фәаллыгларыны, онларын орфографик чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн этдикләри хүсуси чәһдләри зәифләтмәсин.

Ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләр үзәриндә ишләмәнин икинчи мәрһәләси язы ишләрини йохларкән мүәллимин сәһвләри дүзәлтмәсиндән ибарәтдир.

Орфографик сәһвләр үзәриндә ишләмәнин бу мәрһәләси дә дүзкүн язы вәрдишләринин ашыланмасы үчүн чох әһәмиййәтлидир.

Бә'зи мүәллимләр ялныз синифдә апарылан язы ишләрини йохламаг вә гиймәтләндирмәклә кифайәтләнир, шакирдләрин эв тапшырыгларыны нечә еринә етирмәләринә зәиф нәзарәт эдир, һәмин язы ишләрини вахтында йохлайыб гиймәтләндирмирләр. Нәтичәдә шакирдләрин эвдә яздыгларында бурахмыш олдуглары сәһвләр йохланылмамыш галыр. Буна көрә, К. Д. Ушинскинин дедийи кими, тәсһиһсиз галан, шакирдә изаһ эдилмәйән сәһвләр дүзкүн олмаян язынын көк салмасына сәбәб олур.

Мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмиш һәр бир язы иши вахтында йохланмалы, сәһвләр дүзәлдилмәли вә гиймәтләндирилмәлидир.

II синифләрдә язы ишләри (үзүндән көчүрмә, имла, ифадә вә инша) апарылан күндән бир күн сонра дүзәлдилмиш һалда шакирдләрә гайтарылмалыдыр. III—IV синифләрдә исә язы ишләри 2 күндән кеч олмаяраг йохланылыб шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Юхарыда адларыны чәкдийимиз габагчыл мүәллимләр мәһз бу чүр һәрәкәт эдирләр вә мүсбәт нәтичәләр әлдә эдирләр.

208 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Шыхәлиев язы ишләринин йохланылмасы ишини белә апарыр. Онун шакирдләринин ики эв дәфтәри вардыр (1 №-ли дәфтәр, 2 №-ли дәфтәр). Мүәллим биринчи дәфтәрләри йохламаг үчүн шакирдләрдән топлайыр. Һәмин күн эв тапшырығыны онлар икинчи дәфтәрә язырлар. Эртәси күн мүәллим йохланмыш вә гиймәтләндирилмиш дәфтәрләри шакирдләрә гайтарыр, дикәр дәфтәрләри топлайыр.

Беләликлә, шакирдләрин еринә етирдикләри тапшырыглар вахтлы-вахтында, мүнтәзәм олараг йохланылыр. Нәтичәдә шакирдләр һәм өз сәһвләринин нәдән ибарәт олдуғуну көрүр вә өйрәнир, һәм дә эв тапшырыглары үзәриндә белә чидди нәзарәт олдуғуна көрә, ону дүзкүн вә һәмишә сәлигә илә еринә етирмәйә сә'й эдирләр. Бүтүн бунлар мүәллим Ә. Шыхәлиевин

шакирдләринин савадлы язы вәрдишләринә йийәләнмәләринә көмәк эдир.

Язы ишләрини йохларкән, онларда бурахылмыш сәһвләри нечә дүзәлтмәйин дә әһәмиййәти бөйүкдүр. Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр заманы мүәййән этдик ки, орфографик сәһвләрин тәсһиһиндә мүәллимләр мүхтәлиф йоллардан истифадә эдирләр. Бә'зи мүәллимләр шакирдләрин бурахмыш олдуглары орфографик сәһвләрин алтындан хәтт чәкмәклә кифайәтләнир, бу сәһвин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрмирләр. Ибтидаи мәктәб шакирдләри (хүсусилә I вә II синифләрдә), орфографик гайдалары һәлә әсаслы сурәтдә кечмәдикләринә көрә, сәһв язылмыш сөзүн алтындан ялныз хәтт чәкилдикдә, сөзүн һансы һиссәсиндә вә нә кими сәһв этдикләрини баша дүшмүрләр. Буна көрәдир ки, онлар бә'зән эйни сәһви сонракы язы ишләриндә дә бурахырлар.

Сәһвләрин белә дүзәлдилмәси, хүсусилә I вә II синифләрдә зәрәрлидир. Белә үсул һәмин синиф шакирдләриндә орфографик вәрдишләрин яранмасы вә инкишафыны ләнкидир. I вә II синифләрдә шакирдләрин язы ишләриндә бурахдыглары сәһвләри дүзәлдәркән габагчыл мүәллимләр һәмин сәһвин үстүндән назик хәтт чәкир вә юхарысында дүзкүн олан шәклини язырлар. Бу, бурахылмыш сәһвләри шакирдләрин дәрк этмәсинә көмәк эдир. Буна көрә шакирдләр һәмин сәһвләрин чохуну сонралар бир даһа тәкрар этмирләр.

Сәһвләрин бу йолла дүзәлдилмәси нәтичәсиндә шакирдләр өз сәһвләрини әяни оларағ көрүр вә бунлары мүәллимин этдийи дүзәлишлә мүгайисә эдә билирләр. Белә мүгайисә нәтичәсиндә баш бейин габығында мөһкәм рабитәләр яраныр вә сонракы язы ишләриндә бу рабитәләрин чанланмасы нәтичәсиндә шакирд сөзләри дүзкүн яза билир.

Бунларла янашы оларағ, гейд этмәк лазымдыр ки, III синифдә, хүсусилә IV синифдә бә'зи асан, кечилмиш гайдая аид, шакирдләрә таныш олан сөзләрдә бурахылан сәһви шакирдләрин өзләринә дүзәлтдирмәк мүмкүндүр. Анчаг бурада да мүәллимин көмәйинә эһтияч вардыр.

Орфографик сәһвләр үзәриндәки ишин сон мәрһәләси мүәллимин рәһбәрлийи алтында сәһвләрин тәһлили вә шакирдләрин өз сәһвләри үзәриндә ишләмәләриндән ибарәтдир.

Адәтән габагчыл мүәллимләр язы ишиндән әввәл кечмиш языда бурахылмыш характерик сәһвләрин тәһлилини апарырлар. Буна синифдә чәми 5—10 дәгигә вахт сәрф эдилир.

Ибтидаи мәктәб мүәллимләриндән С. Ибраһимова, Г. Мәммәдова (176 нөмрәли мәктәб), Ә. Шыхәлиев, Г. Муфтәһәддинова (208 нөмрәли мәктәб) һәмишә языдан әввәл кечмиш язы ишинин нәтичәләрини синфә хәбәр верир, «4» вә «5» гиймәт аланларын адларыны чәкир, зәиф шакирдләрин языдакы мүвәффәгиййәтләрини гейд эдирләр. Дәфтәрләр шакирдләрә пайландыгдан сонра мүәллимин тәклифи илә онлардан бири язы ишини охуюр. Һәр чүмләдән сонра мүәллим кимин сәһв этдийини сорушур шакирдләр чаваб верирләр. Шакирдләрин эксәриййәти тәрәфиндән бурахылмыш сәһвләр дәрһал изаһ эдилир. Һәмин сөзләри нечә язмаг вә нә үчүн бу чүр язмаг лазым кәлдийи шакирдләрә баша салыныр. Айры-айры шакирдләрә мәхсус олан сәһвләр исә һәмин шакирдләрлә апарылан фәрди мәшғәләләр заманы мүзакирә олунур. Сонра шакирдләр сәһв язмыш олдуглары сөзләри дүзкүн шәкилдә дәфтәрләринә енидән язырлар. Бүтүн бунлар исә кәләчәк язы ишләриндә һәмин сәһвләрин тәкрар олунмамасынын гаршысыны алыр.

Мүәллим Г. Мәммәдова (176 нөмрәли мәктәб) һәмишә сәһв язылмыш сөзләри она охшар башга сөзләрлә мүгайисә этдирир. Белә мүгайисәләр заманы шакирдләр өз сәһвләрини тез дәрк эдирләр.

Мәсәлән, III синиф шакирди И. «Араз» сөзүнү «Арас» шәклиндә язмышды. Мүәллим фәрди мәшғәлә заманы шакирддән һәмин сөзә охшар бир нечә сөз тапмағы тәклиф этди. Шакирд мүәллимин көмәйилә «Нияз», «Аяз», «Дәряз» сөзләрини тапды. Мүәллим һәмин сөзләри язы тахтасында яздырды вә бурая—«Араз» сөзүнү дә әлавә этмәйи тәклиф этди. Сонра шакирддән бу сөзләрин һансы чәһәтдән бир-биринә охшадығыны сорушду. Шакирд бу охшарлығын һәмин сөзләрдәки «з» самитиндә олдуғуну изаһ этди. Бундан сонра мүәллим һәмин сөзләри мүгайисә эдәрәк шакирдә баша салды ки, бу сөзләрин һамысынын сонунда «з» язылыр. Демәли, «Араз» сөзүнүн сонунда «с» дейил, «з» язмаг лазымдыр. Сонра исә мүәллим шакирдә һәмин сөзләри дәфтәринә язмағы тәклиф этди. Белә чалышмадан сонра шакирд нәинки «Араз» сөзүнү, һәтта она охшар башга сөзләри дә дүзкүн язмағы өйрәнди.

Бу үсул шакирдләрин савадлы язы вәрдишләринә йийәләнмәләринә көмәк эдир.

Габагчыл ибтидаи мәктәб мүәллимләриндән Ү. Рзаева да бу үсула йүксәк гиймәт верир вә тә'лим просесиндә ондан истифадә эдир. Ү. Рзаева көстәрир ки, «әкәр шакирд букүн сону г вә я к илә гуртаран сөзләри ғ вә я к илә язмышса (гонағ, чөрәк), кәләчәк дәрсдә дә о бу типдә олан сөзләри енә тәкрар язачагдыр. Буну нәзәрә алараг мән эйни сөзү бир нечә дәфә яздырмаг әвәзинә, охшар сөзләри яздырырам. Бу исә яхшы нәтичә верир».

Ҝ. Д. Ушински билик вә тәфәккүр просесиндә мүгайисәнин мүһүм рол ойнадығына гиймәт вермишдир.

Демәли, орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасында охшар сөзләрин мүгайисәсини апармаг дүзкүн язы вәрдишләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир.

III—IV синифләрдә мүәллим шакирдләрә таныш олан кечилмиш гайдалара аид бурахылмыш сәһвләри онларын өзләринә дүзәлтдирә биләр. Бунун үчүн габагчыл мүәллимләр адәтән белә эдирләр: онлар шакирди язы тахтасына чағырыр, сәһв язмыш олдуғу сөзү орада яздырыр. Әкәр шакирд тахтада да сәһв язырса, она фикирләшмәйи, һәмин сөзүн һансы гайдая аид олдуғуну дүшүнүб тапмағы тәклиф эдир. Шакирд бунда да чәтинлик чәкәрсә, көмәкчи суаллар верир вә шакирдә онун сәһвини баша салыр. Әкәр шакирд язы тахтасында дүз язырса, онда дәфтәрдә нә кими сәһв этдийини тапмағы тәклиф эдир вә язы тахтасында язылан сөзлә һәмин сөзү мүгайисә этдирәрәк нечә язмаг лазым кәлдийини баша салыр. Нәтичәдә шакирд һәмин сәһви бир даһа этмир.

Бүтүн бу дейиләнләр ону көстәрир ки, ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләр үзәриндә апарылан иши дүзкүн гурмаг шакирдләрдә савадлы язы вәрдишләринин инкишафына бөйүк көмәк эдир.

АФАТ ГУРБАНОВ
А. С. Пушкин адына
Тбилиси дөвләт педагожи
институтунун мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ЯЗЫЛЫ ВӘ ШИФАҺИ НИТГЛӘРИНДӘ ЕРЛИ ШИВӘЛӘРӘ ГАРШЫ МҮБАРИЗӘ АПАРЫЛЫР

(Күрчүстандакы Азәрбайчан мәктәбләринин тәчрүбәсиндән)

Азәрбайчан дилинин тәдрисиндә мүхтәлиф шивәләрлә әлагәдар нөгсанлары арадан галдырмаг дил вә әдәбийят мүәллимләримизин гаршысында дуран ән вачиб мәсәләләрдәндир.

Дил мүәллими дәрс дедийи синифдә шивә хүсусиййәтләрини арадан галдырмаг үчүн бир сыра мүһүм тәдбирләрлә янашы, һәр шейдән әввәл, шакирдин мәнсуб олдуғу шивәнин әдәби дилдән нә дәрәчәдә фәргләндийини муәййән этмәлидир. Сонра шакирдләрин нитгиндә бу чәһәтдән олан нөгсанлары ислаһ этмәк мәгсәдилә әдәби дилдән һәмин сөзләрә уйғун сөзләр кәтүрүб ушагларла хүсуси чалышмалар апармалыдыр. Бу чалышмаларда мүәллим, шакирдләрин дүзкүн демәдийи сөзләрин мә'насыны айдынлашдырмагла бәрабәр, онлары гурулушуна көрә тәһлил этмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгләриндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы һәмишә мүбаризә апармадан вә бу чәһәтдән бурахылан нөгсанлары вахтында ислаһ этмәдән шакирдләрә әдәби дил нормаларыны лазыми дәрәчәдә өйрәтмәк мүмкүн олмур.

Мәктәбләримиздә шакирдләрин сәһвләринин әксәриййәти әдәби дил илә шивә арасындакы фәргдән ирәли кәлир. Шүбһә йохдур ки, бу сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн, мүәллимләримиз бүтүн васитәләрдән истифадә этмәлидирләр. Мән бу мәгаләдә Күрчүстан ССР-дә олан Азәрбайчан мәктәбләринин бу саһәдәки иш тәчрүбәләриндән данышмаг истәйирәм.

Күрҹүстан ССР-нин пайтахты Тбилисидәки 73 нөмрәли шәһәр орта мәктәбиндә, Соғанлыг 8 иллик мәктәбиндә вә Дманиси районунун Һамамлы орта мәктәбиндә ишләйән дил вә әдәбийят мүәллимләримиз шакирдләрә әдәби дилдә дүзкүн язмаг вә дүзкүн данышмағы өйрәтмәк ишиндә әлләриндән кәләни әсиркәмирләр. Онлар өз дәрсләриндә ерли шивәләрә гаршы мүбаризә апарыр вә шакирдләрин нитгләриндә тәсадүф этдикләри нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн мәзмунлу, мараглы мәтнләр сечиб охутдурмаг, онларын дүзкүн тәләффүз этмәдикләри сөзләрә аид ҹәдвәлләр тәртиб этмәк, тәһлилләр апармаг (әсасән сөзүн гурулушуна көрә), орфографик режим яратмаг, әдәби мүсамирәләр тәшкил этмәк, шакирдләрә әзбәрләдикләри мәтнләрин сурәтини көчүртдүрмәк, бәдии әсәрләрин синифдә вә синифдән харич охунушуну тәшкил этмәк вә с. кими мүхтәлиф васитәләрдән истифадә эдирләр.

Тбилисидәки 73 нөмрәли орта мәктәбдә Ордубад, Нахчыван, Басгал вә башга ерләрдән кәлмиш шакирдләр дә тәһсил алырлар. Бу шакирдләр өзләри илә бирликдә яшадыглары ерин шивәсини дә кәтирмишләр.

Мүәллим В. Әлиева V синифдә Басгалдан кәлмиш шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгләриндә олан шивә хүсусиййәтләри илә систематик мүбаризә апарыр; шакирдләрин нитгләриндәки шивә хүсусиййәтләри мүәллим тәрәфиндән мунтәзәм һесаба алыныр (мүәллимин гейдләриндән өйрәнмәк олар ки, шакирдләр әксәр һалларда «к» вә бә'зи һалларда исә «к» сәси әвәзинә «ч» сәсини ишләдирләр; мәсәлән, «кедирәм» әвәзинә «чедирәм», «кет» әвәзинә «чет», «кечә» әвәзинә «чечә» вә с.). В. Әлиева йолдаш дүзкүн тәләффүз олунмаян сөзләрә аид ҹәдвәл тәртиб эдәрәк, ону синифдән асмышдыр. Бу, шакирдләрин әдәби дил нормаларына йийәләнмәләриндә чох мүсбәт нәтиҹә верир. Мүәллим шакирдләрин дүзкүн тәләффүзүнә әдәби гираәт дәрсләриндә дә хүсуси диггәт етирир. Мәтн охунуркән вә я әзбәр сөйләниркән һәр һансы бир ифадә дүзкүн тәләффүз эдилмәдикдә «сөзү дүзкүн тәләффүз эт», «бир дә тәкрар эт» дейә мүәллим дәрһал шакирдин сәһвини дүзәлтмәйә чалышыр.

Будур, шакирд Ә. Һаҹыев И. А. Крыловун «Гурд вә гузу» әсәрини охуюр:

Чай гырағында гәфләтән, начар
Бир гузу бир күн олду гурда дүчар.
Гузу горхуб даянды хейли мәлул,

Гурд оларкән су ичмәйә мәшғул,
Фикри ондайды ки, тапыб нә десин,
Гузуну бир бәһанә илә есин...

Шакирд «Гурд вә гузу» әсәрини охуяркән мәтндәки «күн», «көрүб», «кәрдүм», «кирдин», «кәрдүкдә», «күр'әт», «кәлмәрәм» сөзләрини дүзкүн олмаяраг «чүн», «чәрүб», «чәрдүм», «чирдин», «чәрдүкдә», «күр'әт», «чәлмәрәм» кими тәләффүз этди. Мүәллим бу сөзләри һәмин шакирдә вә башгаларына тәкрар этдирәрәк, һәмин сөзләри онларын лүғәт дәфтәрләринә яздырды вә эвдә бир даһа тәкрар этмәләрини тапшырды.

В. Әлиева шакирдләрә әдәби дил нормаларыны мөһкәм мәнимсәтмәк үчүн синифдән харич мәшғәләләр дә тәшкил эдир. Бу мәшғәләләрдә о, иҹрисиндә шакирдләрин дүзкүн тәләффүз этмәдикләри чохлу сөз олан мәтнләр сечиб, шакирдләрә охутдурур вә нөгсанлары ериндәҹә дүзәлтмәйә чалышыр.

Мәктәбдә ерли шивәләрин арадан галдырылмасы үчүн әсас тәдбирләрдән бири дә орфографик режимдир. Орфографик режим һәр вахт шакидләри нәзарәт алтында сахлайыр, онларын савадлы олмалары үчүн дил мүәллиминә яхындан көмәк эдир. Бу режим Соғанлыг 8 иллик мәктәбиндә чох яхшы ярадылмышдыр. Мәктәбин мүәллим коллективи чох доғру олараг белә бир нәтиҹәйә кәлмишдир ки, шакирдләрә әдәби дилдә дүзкүн данышмағы өйрәтмәк ялныз дил вә әдәбийят мүәллимләринин дейил, мәктәбин бүтүн мүәллимләринин вәзифәсидир.

Мәһз буна көрә дә мәктәбин бүтүн мүәллимләри өз нитгләринә фикир верәрәк савад тә'лиминдә шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризәни коллектив сурәтдә апарырлар. Мүәллим И. Оҹаггулиевин бу саһәдәки әмәйини хүсусилә гейд этмәк лазымдыр.

Шивә нөгсанларына гаршы мүбаризәдә истифадә олунан үсуллардан бири дә грамматик тәһлилдир. Дманиси районунун Һамамлы орта мәктәбинин дил мүәллими И. Искәндәров йолдаш шакирдләрин нитг мәдәниййәтини инкишаф этдирмәк үчүн грамматик тәһлилдән сәмәрәли истифадә эдир. Гейд этмәлийик ки, сөзүн гурулушуна көрә тәһлили V синифдә апарылыр. Юхары синифләрдә исә тәһлилин башга нөвләриндән истифадә олунур. Лакин мүәллим сөзүн гурулушча тәһлилини ялныз V синифдә апармагла кифайәтләнмәмәли, ери кәлдикчә, шивә хүсусиййәтләрини арадан галдырмаг мәгсәдилә ондан юхары синифләрдә дә бир васитә кими истифадә этмәлидир.

И. Искәндәров шивә хүсусиййәтләрини ислаһ этмәк мәгсәдилә әдәби дил нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн тәләффүз олунмаян сөзләри гурулушуна көрә V—VII синифләрдә дә тәһлил эдир.

Бу мәктәб шакирдләринин шифаһи вә язылы нитгләриндә ашағыдакы шивә хүсусиййәтләри мүшаһидә олунур:

1. «Е» сәси «ө» сәси кими («севиб» əвəзинə «сөйүф»), «ү» сәси «ө» сәси кими («көрүр» əвəзинə көрәр»), «ә» сәси «ү» сәси кими («күчәйә» əвəзинə «күчүйә») тәләффүз эдилир.

2. Бә'зи сөзләрин әввәлинә әдәби дилдән фәргли олараг «һ» сәси артырылыр («араба» əвəзинə «һарава», «әлбәттә» əвəзинə «һәлвәтдә», «нә вахт» əвəзинə «һавах» вә с.).

3. Бир сыра сөзләрин формалары дәйишдирилир; мәсәлән, «тоюг» əвəзинə «төх» («ө» узун тәләффүз эдилир), «юмурта» əвəзинə «муртта» вә с.

4. Бә'зән сөзүн әввәлиндә «с» вә «р» самитләринин габағына мүәййән бир саит артырылыр. («Рза» əвəзинə «Ирза», «разылыг» əвəзинə «иразылыг», «Рамазан» əвəзинə «Ирамазан», «резин» əвəзинə «ирейзин» вә с.).

И. Искәндәров шакирдләри мәдәни нитгә алышдырмаг үчүн дүзкүн тәләффүз олунмаян сөзләри көк вә шәкилчиләрә айырыб шәкилчиләрин нөвүнү көстәрир; тәһлил әсасында сөзләрин дүзкүн тәләффүзү шакирдләрә өйрәдилир. Мүәллим сөзү тәһлил эдәркән һансы грамматик ганунун яхшы өйрәнилмәдийини мүәййәнләшдириб, зәиф өйрәнилмиш һиссәнин енидән мүкәммәл мәнимсәнилмәсини тә'мин эдир.

Мәсәлән, «көрүр» фе'линдәки «үр» индики заман шәкилчиси дүзкүн олмаяраг шакирдләр тәрәфиндән «әр» кими тәләффүз эдилирди. Мүәллим шакирдләрин бу сәһвини дүзәлтмәк үчүн фе'лин индики заман шәкилчиси һаггындакы грамматик гануну шакирдләрә хатырладараг бир даһа баша салды ки, фе'лин индики заман шәкилчиләри «өр», «ер» (әр) дейил, «ыр», «ир», «ур», «үр» шәкилчиләридир. Мүәллим ерли шивәдә тәһриф эдилән сөзләрин дүзкүн язылыш вә дейилишини изаһ этдикдән сонра ашағыдакы формада чәдвәл тәртиб этди:

Белә тәләффүз этмәк дүзкүндүр	Белә тәләффүз этмәк сәһвдир
1. Севиб	сөйүф
2. Көрүр	көрәр
3. Тоюг	төх
4. Рза	Ирза
5. Нә вахт	һавах
6. Резин	ирейзин
7. Әлбәттә	һәлвәтдә вә с.

Мүәллимин тәртиб этдийи бу чәдвәли шакирдләр өз дәфтәрләринә көчүртдүләр. Сонра мүәллим бу чәдвәли сәлигәли языб синифдә көркәмли ердән асды.

И. Искәндәров шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә апармаг үчүн әдәбиййат дәрнәйиндән дә бир васитә кими истифадә эдир.

Мәгаләнин сонунда демәк истәйирик ки, Күрчүстан ССР-дә олан Азәрбайчан мәктәбләриндә дил вә әдәбиййат мүәллимләри методик материаллара әсасланараг, шакирдләри әдәби дилдә данышмаға, өз фикирләрини дүзкүн ифадә этмәйә, сөзләри әдәби дилдә олдуғу кими тәләффүз этмәйә алышдырмаг үчүн чох иш көрүрләр.

---

h. МУРАДОВА
Бакынын 19 нөмрәли
мәктәбинин мүәллими.

V СИНИФДӘ ИФАДӘ ЯЗЫНЫ НЕЧӘ АПАРЫРАМ

Сон заманлар педагожи гәзет, журнал вә мәчмуәмиздә ифадә язы методикасына аид гиймәтли мәгаләләр чап олунмушдур. Бу мөвзуа һәмчинин Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагокика Институтунун 1955-чи илдә нәшр этдийи китабчада да хүсуси ер верилмишдир.

Бу методик мәгаләләрдә һаглы олараг гейд эдилир ки, сон заманлара кими мәктәбләримиздә ифадә языдан ялныз шакирдләрин билик вә бачарығыны йохламаг мәгсәдилә истифадә олунурду. Ифадә язынын башга чәһәти (онун өйрәдичи характер дашыдығы) исә демәк олар ки, тамамилә унудулурду.

Доғрудур, йохлама мәгсәдилә апарылан ифадә язы шакирдләрин әлдә этдикләри билик, бачарыг вә вәрдишләрини үзә чыхармаг үчүн мүһүм васитәләрдән сайылыр. Лакин бунунла янашы биз о фикирлә шәрикик ки, әввәлчә шакирдләрә ифадә язмағы яхшы өйрәтмәк, ялныз бундан сонра онларын билик, бачарыг вә вәрдишләрини йохламаг лазымдыр.

Э'тираф этмәлийәм ки, мән дә сон ики илә гәдәр ифадә языны анчаг шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини йохламаг мәгсәдилә апарырдым. Сон ики илдә исә дәрс дедийим синифләрдә өйрәдичи ифадә язылара кениш ер вермәйә вә шакирдләрә ифадә язмаг вәрдиши ашыламагдан өтрү бу ишлә мүнтәзәм мәшғул олмаға башламышам.

Билдийимиз кими, ифадә язы тә'лиминин әсас мәгсәди шакирдләрә коммунист тәрбийәси ашыламагла янашы, онлара өз фикирләрини язы васитәсилә савадлы, айдын, сәлис вә ардычыл вермәйи өйрәтмәкдир. Ифадә язы һәмчинин шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин, язылы вә шифаһи нитгләринин инкишафына хейли көмәк этмиш олур. Артыг сүбут олунмуш бир һәгигәтдир ки, шакирдләр ифадә язмаға алышдыгча онларын сөз эһтиятлары кетдикчә чохалыр, орфографик вәрдишләри мөһкәмләнир вә савадлары артыр.

Бүтүн юхарыда дейиләнләри нәзәрдә тутараг, мән V синифдә ифадә языны ашағыдакы кими апарырам.

Мән, һәр шейдән әввәл, синифдәки шакирдләрин билик сәвиййәсини, дәрсин гаршысында дуран әсас мәгсәди нәзәрә алыр вә бунунла әлагәдар олараг ифадә язы үчүн мәтн сечирәм. Мәтни сечиб мүәййәнләшдирдикдән сонра ифадә язы үчүн белә бир план тутурам.

Ифадә язынын мөвзуу: «Тәйярәчи олачағам». («Азәрбайчан дили вә әдәбийят тәдриси» мәчмуәси, 1954-чү ил, биринчи бурахылыш, сәһ. 59—60).

Ифадә язы нә мәгсәдлә апарылыр. Шакирдләрин нитг мәдәнийиәтини инкишаф этдирмәк, сөз эһтиятларыны кенишләндирмәк, өйрәнилмиш орфографик вәрдишләри мөһкәмләтмәк.

Дәрсин кедиши. Дәрсә башларкән мән, һәр шейдән әввәл, язылачаг мәтнин мөвзуу вә идеясыны шакирдләрә дүзкүн баша салмаг вә мәнимсәтмәк мәгсәдилә онларла бу һагда кичик мүсаһибә апарырам. Мә'лумдур ки, мүәллимин ифадә языя башламаздан әввәл апардығы белә мүсаһибә шакирддән нә тәләб эдилдийини яхшы анламаға, язычынын идеясыны баша дүшмәйә, мәтндәки һадисәләрин ардычыллығыны мүәййәнләшдирмәйи бачармаға, һекайәнин әсас вә икинчи дәрәчәли һадисәләрини бир-бириндән сечмәйә бөйүк көмәк эдир.

Мән өз мүсаһибәмдә шакирдләрә совет кәнчләринин Бөйүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндәки иштиракындан, онларын шүчаәт вә икидликләриндән, Азәрбайчан халгынын гәһрәман оғлу Һүсейнбала Әлиевин көстәрмиш олдуғу рәшадәтләриндән, онун фәдакарлыгла һәлак олмасындан данышырам. Бундан сонра:

— Һә, ушаглар, тәйярәчи олмаг, доғрудан да чох шәрәфли бир ишдир!—дейәрәк бу фикрими Ҝамалын тәйярәчи олмаг арзусу илә әлагәләндиририрәм. Бурада парашүтчү илә Ҝамалын мәтнин сонундакы сөһбәтләрини шакирдләрин нәзәринә, хүсусилә чатдырырам:

«—Һә, гузум, сән дә тәйярәчи олмаг истәйирсәнми?

Ҝамал, доғрудан да, юхудан айылмыш кими бир нечә дәфә көзләрини гырпды, бирдән атылыб тәйярәчинин бойнуна сарылды вә көзләнилмәйән чүр'этли, инамлы бир сәслә бәркдән чығырды:

— Олачағам, эми чан! Мән дә тәйярәчи олачағам!...».

Бундан сонра «Тәйярәчи олачағам» мәтнини мән өзүм биринчи дәфә ифадәли охуюрам.

Шакирдләр һәлә һеч бир гейд этмәдән мәнә гулаг асырлар. Бундан сонра мәтнин мәзмунуну дүзкүн айдынлашдырмаг

мәгсәдилә габагчадан һазырладығым суаллары шакирдләрә верирәм:

1. Камал сәһәр тездән һарая кетмишди?
2. Бирдән Камал нә этди?
3. Курулту һарадан кәлирди?
4. Тәйярәләрдән айрылан ағ нөгтәләр нә иди?
5. Парашүтчү ким иди?
6. О, Камалдан нә сорушду?
7. Камал парашүтчүйә нә чаваб верди?

Бу суалларын көмәйи илә мәтнин мәзмунуну айдынлашдырдыгдан сонра, һекайәдә V синиф шакирдләри үчүн чәтин анлашыла биләчәк сөзләрин изаһына кечирәм.

Бу изаһатдан сонра «Тәйярәчи олачағам» мәтнини икинчи дәфә шакирдләр үчүн охуюрам. Шакирдләр енә дә диггәтлә мәни динләйир вә һеч бир гейд этмирләр. Мәтн охунуб гуртарандан сонра шакирдләр мәним көмәйимлә мәтнин планыны тутурлар. Билдийимиз кими план шакирдләрин язачаглары мөвзуу һәртәрәфли әһатә едә билмәләри үчүн әсаслы зәмин һазырлайыр.

«Тәйярәчи олачағам» мәтни үчүн тәхминән белә план тәртиб эдилди:

1. Камалын тәпәйә чыхмасы.
2. Көзәл тәбиәт тәсвири.
3. Тәйярәләрин көйә галхмасы.
4. Тәйярәләрин ян-яна дүзүлмәси.
5. Парашүтчүләрин ерә энмәләри.
6. Камалын чавабы.

Язылачаг мәтн шакирдләр үчүн даһа айдын вә даһа асан олсун дейә һәмин мәтни сон дәфә яхшы охуян бир шакирдә охутдурурам. Бундан сонра шакирдләр мәним кәстәришимлә ифадә языя башлайырлар.

Мән бу заман парталарын арасы илә кәзир, шакирдләрин языларына диггәт етирирдим. Кимин нәдә чәтинлик чәкдийини көрдүкдә, дәрһал она көмәк кәстәрир яхуд бу вә я дикәр сәһви дүзәлтмәк үчүн шакирдләрә хәбәрдарлыг эдирдим.

Мәсәлән, шакирд Р. Хәлилованын языcыны көздән кечирәркән онун тәзәчә языб гуртардығы белә бир чүмләйә раст кәлдим: «Мәндә тәйярәчи олачағам». Көрүндүйү кими бу чүмләдә шакирд «дә» шәкилчисини айры язмалы иди. Мән о дәгигә шакирдә дедим (әлбәттә чох астадан, чүнки экс тәгдирдә башга шакирдләрин дә диггәтини чәлб этмәк олар):

— Ахырынчы чүмләни бир оху.

Шакирд охуду:

— Мән дә тәйярәчи олачағам.

—Бәс нә үчүн охудуғун кими язмамысан?

Шакирд языcыны диггәтлә нәзәрдән кечириб:

— Һә, доғрудан—мүәллим—дейәрәк «мәндә» сөзүндәки «мән» илә «дә» арасында айырма (⌶) ишарәсини язды.

Шакирд А. Нағыевин янындан кечәркән онун ашағыдакы чүмләси нәзәрими чәлб этди:

«Бу нөгтәләр кет-кедә бөйүйүр вә ашағы эдирди». Айдындыр ки, бурада шакирд механики оларағ, «энирди» сөзү әвәзинә «эдирди» ишләтмишди.

Мән шакирдә һәмин чүмләни охутдурдугда о, дәрһал бу сәһвини өзү тапды вә «эдирди» сөзүнүн биринчи һечасындакы «д» һәрфинин үстүндән бир хәтт чәкиб әвәзиндә «н» һәрфини язды.

Шакирд А. Әлиевин «гарагуш» сөзүнү язмагда чәтинлик чәкдийини һисс эдиб (чүнки о, «гара» язмыш вә даянмышды, көрүнүр гарагуш сөзүнүн бир ердәми, айрымы язылдығыны йәгин билмирди) она яхынлашдым вә баша салдым ки, «гарагуш» сөзү бир ердә язылмалыдыр.

Белә һалләр язы заманы чох вә мүхтәлиф олур. Һамы һаггында данышмаға имканым йохдур.

Шакирдләр ифадә языны гуртаран кими ону бир дә диггәтлә өзләри йохлайыр, сәһвләри олдугда дүзәлдир вә сонра мәнә тәһвил верирләр.

Бундан сонра шакирд дәфтәрләри үзәриндә иш башланыр. Мүәллимдән чох диггәтли олмағы тәләб эдән бу мүрәккәб иш языларын тәсһиһи, гиймәтләндирилмәси, тәһлил олунмасы вә с. чәһәтләри әһатә эдир.

Билдийимиз кими һәр бир мүәллим өз шакирдинин языcы үзәриндә тәсһиһ апарыркән онун мүвәффәгиййәт вә нөгсанларыны, өйрәнилән орфография гайдаларыны нечә мәнимсәдийини дәрһал көрүр.

Мән шакирдләрин «Тәйярәчи олачағам» мөвзуундакы ифадә языларыны тәсһиһ эдәркән бир нечә характерик сәһви сечиб онлары үмумиләшдирмәйә чалышдым. Бу, әлбәттә, кәләчәкдә һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн мәнә өз ишимдә хейли көмәк этди.

Тәсадүф этдийим характерик сәһвләр ашағыдакылардан ибарәт иди:

1. Шакирдләрдән бир нечәси хүсуси исимләри кичик һәрфлә язмышды. Мән исим бәһсини кечәркән бу мәсәләнин үзәриндә даһа чох даяндым вә хүсуси исимләри кичик һәрфлә язан шакирдләри язы тахтасына чағырыб, онлара ичәрисиндә хүсуси исимләр олан гыса чүмләләр яздырдым.

2. Бә'зи шакирдләр «да» вә «дә» бағлайычыларыны сөздән айры язмаг әвәзинә бир ердә язмышды (мәсәлән, «Қамалда она чатды» вә с.)

3. Мүбтәданын ериндә язылмамасы.

Мән бүтүн бу көрдүйүм сәһвләри сонракы дәрсләримдә шакирдләрә изаһ этдим вә онларын билмәдикләри бу вә я дикәр бәһси эвдә тәкрар этмәләрини тапшырдым. Бундан әлавә һәр бир ени дәрсдә, ери кәлдикдә бу нөгсанлары хатырладыр вә беләликлә шакирдләрин бир даһа һәмин нөгсанлары бурахмаячагларына наил олмаға чалышырдым.

Шакирдләрдән бириси «Тәйярәчи олачағам» ифадә язысында белә бир чүмлә язмышды: «Сәһәр Қамал тездән юхудан дурду».

Мән биринчи рүбүн сонунда чүмләнин баш үзвләри вә икинчи дәрәчәли үзвләрини шакирдләрә тәкрар этдирәркән һәмин шакирди язы тахтасына чағырыб юхарыдакы чүмләни она яздырдым вә сонра ондан сорушдум:

— Инди, де көрүм бу чүмләнин мүбтәдасы ериндәдирми?

Шакирд бир гәдәр дүшүндүкдән сонра:

— Йох, мүәллим—дейә чаваб верди.

— Элә исә ону ериндә яз—дейә шакирдә тәклиф этдим.

Шакирд язды: «Қамал сәһәр тездән юхудан дурду».

Мән һәмин шакирдә ифадә язысындакы сәһв чүмләни көстәрдим. О, сәһвини баша дүшдү.

Беләликлә, мән шакирдләрин языларыны тәсһиһ эдәркән тәсадүф олунан бүтүн нөгсанлары кәләчәк дәрсләрдә арадан галдырмаға чалышыр вә бу нөгсанларын бир даһа тәкрар олунмамасы үчүн вар гүввәми әсиркәмирәм. Апардығым сонракы языларда мән һәмин нөгсанлара раст кәлмәдикдә зәһмәтимин һәдәрә кетмәдийини көрүрәм.

М. ГАСЫМОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

ИФАДӘ ВӘ ИНША ЯЗЫЛАРДА ҮСЛУБ СӘҺВЛӘРИ ҺАГГЫНДА

V—VII вә VIII—X синиф шакирдләринин ифадә вә инша языларыны нәзәрдән кечирәркән айдын олур ки, һәмин языларда бурахылан орфография вә дурғу ишарәләри сәһвләринин сайы сон вахтларда хейли азалмышдыр. Әлбәттә, бу бир чох тәчрүбәли дил вә әдәбийят мүәллимләримизин вә эләчә дә шакирдләрин мүвәффәгиййәти һесаб эдилмәлидир.

Лакин буна бахмаяраг, ифадә вә инша языларда үслуб сәһвләри һәлә дә давам этмәкдәдир. Белә ки, бә'зи шакирдләр орфография вә дурғу ишарәләри чәһәтиндән савадлы язмаларына бахмаяраг, языларында үслуб сәһвләринә йол верирләр.

Бакынын Шәһәр районундакы 7 нөмрәли, Сталин районундакы 49 нөмрәли, Октябр районундакы 172 нөмрәли, Чапаридзе районундакы 25 нөмрәли вә бир сыра башга мәктәбләрин V—VII вә VIII—X синифләриндә апарылан ифадә вә инша языларда белә үслуб сәһвләри чохдур. Һәмин язы ишләриндә мүшаһидә эдилән үслуб сәһвләрини үмумиййәтлә ашағыдакы групләра айырмаг олар:

1) ифадә эдиләчәк фикрә көрә айры-айры сөзләрин дүзкүн сечилмәмәси;

2) чүмлә гурмагда синтактик гурулуша риайәт эдилмәси;

3) нитгин тә'сирини азалдан тәкрарлара йол верилмәси;

4) васитәли вә васитәсиз нитгдән дүзкүн истифадә эдилмәмәси;

5) айры-айры фикирләр вә чүмләләр арасында мәнтиги ардычыллығын позулмасы.

Фикримизи айдынлашдырмаг үчүн бунларын һәр бири үзәриндә айрыча даянмағы лазым билирик.

Үслуб, языда сөзләрин анчаг грамматик чәһәтдән дүзкүнлүйүнү дейил, һәмчинин ифадә эдиләчәк фикрә көрә айры-айры сөзләрин дүзкүн сечилмәсини дә тәләб эдир. Бу тәләби мүхтәлиф үсулларла өдәмәк мүмкүндүр. Һәмин үсуллардан ән әһәмиййәтлиси шифаһи вә язылы нитгдә синонимләрдән анчаг бирини, фикри даһа дәгиг ифадә эдәнини сечиб ишләтмәк үсулудур. Беләликлә фикрин сәлислийи, инчәлийи вә доғрулуғу тә'мин олунур, һәм дә синонимләр сөзләрин тәкрарына йол вермир.

Лакин шакирдләр бу мүһүм чәһәти чох заман унудур вә синонимләрдән бачарыгла истифадә эдә билмирләр.

Мәсәлән, Шәһәр районундакы 7 нөмрәли мәктәбин VII синиф шакирди В. Ибраһимов «Дивар гәзети» адлы ифадәсиндә белә бир чүмлә ишләдир: «Сабаһысы күн мәним мәгаләми дивар гәзетинин лап уча ериндән асмышдылар». Һәмин чүмләдә «уча» сөзү ериндә ишләдилмәмишдир. Бу сөзүн әвәзинә онун синоними олан «юхары» сөзү ишләдилмәли иди. Сонра «сабаһысы» сөзү еринә «эртәси» сөзү язылсайды чүмлә ифадә көзәллийи чәһәтиндән даһа сәлис оларды.

Бундан әлавә шакирдләр чох заман ифадә вә инша языларындан бир мәфһумун мүхтәлиф чәһәтләрини билдирән эйни адлы синонимләри бир-биринин архасынча тәкрар эдирләр. Бу да, шүбһәсиз ки, үслуб көзәллийини позан чәһәтләрдән биридир.

Үслуб сөзләрин дәгиг сечилмәсиндән башга чүмләләрин синтактик гурулушуна да хүсуси диггәт етирилмәсини тәләб эдир. Лакин бу чәһәт дә юхарыда адлары гейд олунан мәктәблярин V—VII вә VIII—X синиф шакирдләринин язы ишләриндә бә'зән унудулур. Белә ки, чох заман чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин, тә'йин эдәнлә тә'йин олунанын, тамамлыг илә онун тамамладығы сөзләрин ери дәйишик салыныр; хүсусән, хәбәрлә мүбтәданын шәхсә көрә узлашдырылмасы мәсәләси нәзәрдән гачырылыр.

7 нөмрәли мәктәбин VII синиф шакирди Ш. Микайыловун «Кизли мәтбәә» адлы ифадә язысында белә бир чүмлә охуюруг:

«Жандарм началники әмр эдир ки, тез шәһәри ахтарыб чап дәзкаһыны тапсынлар вә адамлары исә, һансы ки, чапла мәшғул олур, онлары һәбсә салсынлар».

Көрүндүйү кими, бу чүмләдә «адамлар» сөзүнү тә'йин эдән «чапла мәшғул олан» бирләшмәси ондан әввәл дейил, сонра ишләдилдийиндән чүмләнин үмуми үслубу позулмушдур. Үслубун тәләбинә көрә бу чүмлә «исә», «һансы ки», «онлары» кими артыг сөзләр дә атылмаг шәртилә ашағыдакы шәкилдә гурулмалы иди:

«Жандарм началники әмр эдир ки, шәһәри тез ахтарыб, чап дәзкаһыны тапсынлар вә чапла мәшғул олан адамлары һәбс этсинләр».

7 нөмрәли мәктәбин VI синиф шакирди И. Вәлибәйов «Кәнч матрос» адлы ифадәсиндә языр:

«Бу заман дөрд ушаг кәлиб узадылмыш пилләкана янашдылар».

Бу чүмләдә ушаг сөзү илә янашдылар сөзү кәмиййәтә көрә узлашмыр; бурада мүбтәда тәк олдуғу һалда хәбәр чәм формасында көтүрүлмүшдүр.

Язы ишләриндә чүмлә гурулушу илә әлагәдар олараг нәзәрә чарпан үслуб сәһвләриндән бири дә чүмләдә феилләрдән дүзкүн истифадә эдилмәмәси, даһа доғрусу кечмиш заман феилләри әвәзинә бә'зән индики, бә'зән дә мүзаре заман феилләринин ишләдилмәсидир.

25 нөмрәли мәктәбин VI синиф шакирди Һ. Гәһрәманов «Балача Чо» адлы ифадә язысында белә бир чүмлә ишләтмишдир:

«О, күндә 14 саат ишләйәр вә фәһләләр кими торпағын үстүндә ятырды».

Көрүндүйү кими бурада фе'лин кечмиш заманы әвәзинә (ишләйир) кәләчәк мүзаре заман (ишләйәр) ишләдилдийиндән үслуб көзәллийи позулмушдур.

Ифадә вә инша языларында тез-тез мүшаһидә эдилән үслуб сәһвләриндән бири дә чүмләдә эйни адлы хәбәрләрин, фе'ли бағламаларын вә «дейил», «йох» кими сөзләрин тәкрар эдилмәсидир.

7 нөмрәли мәктәбин VII «б» синиф шакирди Б. Мустафаевин «Кизли мәтбәә» адлы ифадә язысында белә бир чүмлә вардыр:

«Бир күн Семйон дайынын арвады балача ушағы арабая гоюб, күчәйә чыхыб, гәмкин-гәмкин о тәрәф-бу тәрәфә бахырды». Бу чүмләдә ики эйни адлы фе'ли бағламанын (гоюб, чыхыб) олмасы үслубун тәләбинә уйғун дейилдир. Чүнки чүмләдә һәмишә бағлы феил сәрбәст феилдән әввәл ишләнир вә һеч бир шәхс вә заман шәкилчиси гәбул этмир. Бунларын шәхси вә заманы өзләриндән сонра кәлән вә чүмләнин хәбәри олан әсас вә сәрбәст феилдән асылы олур. Биринчи чүмләдәки «гоюб» фе'ли бағламасы шүһуди кечмиш заманы вә 3-чү шәхсин тәкини ифадә эдир, чүнки «гой» фе'ли «уб» бағлама шәкилчиси илә «күчәйә чыхды» фе'линә бағланмышдыр. «Күчәйә чыхды» сәрбәст фе'ли исә һәмин заманы вә шәхси билдирир.

Буна көрə дə «гоюб» фе'ли бағламасынын архасынча эйни адлы «чыхыб» фе'ли бағламасы дейил, чыхды сəрбəст фе'ли ишлəдилмəлидир. Икинчи чүмлəнин «бахырды» фе'ли исə «чыхды» фе'ли илə һəмчинслəшдирилəрəк «бахды» вə яхуд «бахмаға башлады» шəклиндə ифадə эдилмəли иди.

Демəли, бизчə чүмлə ашағыдакы шəкилдə гурулмалы иди: «Бир күн Семйон дайынын арвады балача ушағы арабая гоюб күчəйə чыхды, гəмкин-гəмкин о тəрəф, бу тəрəфə бахды (вə яхуд бахмаға башлады)».

Үслуб шифаһи нитгдə олдуғу кими язылы нитгдə дə артыг сөзлəрин ишлəдилмəсинə йол вермəмəйи, фикри йығчам вə айдын ифадə этмəйи тəлəб эдир. Йығчам, мə'налы язмаг истəйəн шакирд языя башламаздан əввəл вə язы просесиндə дүшүнмəли, лазымсыз сөз вə чүмлəлəрə, тəкрарлара йол вермəмəлидир.

Лакин үслубун бу чəһəтинə шакирдлəр инша языларында аз əһəмиййəт верирлəр. Мəсəлəн, 172 нөмрəли мəктəбин IX «б» синиф шакирди Һ. Мəммəдованын «Гасым бəй Закирин сатиралары» мөвзуундакы инша язысында белə бир чүмлə вардыр:

«Тəнгид һəдəфинə гаршы мүəллифин кин вə гəзəб һисслəри, ифшачылыг Закир сатираларынын əсас хүсусиййəтлəриндəндир».

Илк бахышда адама элə кəлир ки, бу чүмлəдə э'тираз олуначаг бир шей йохдур. Анчаг бурадакы əсас фикри тəкчə «Ифшачылыг Закир сатираларынын əсас хүсусиййəтлəриндəндир» чүмлəси илə ифадə этмəк даһа яхшыдыр. Белə олдугда фикир нисбəтəн аз сөзлə, даһа айдын вə конкрет ифадə эдилир.

Лакин язы ишлəриндə һəр чүр фикри гыса чүмлəлəрлə ифадə этмəк үслуб чəһəтиндəн о гəдəр дə əлверишли дейилдир. Бə'зəн кениш бир фикир гыса чүмлə чəрчивəсинə дахил эдилəркəн гейри-муəййəнлик вə мүчəррəдлик əмəлə кəлир. Мəсəлəн, X синиф шакирди Т. Мəммəдова «Севил» əсəринин тəһлили» мөвзуундакы инша язысында Севил образыны гыса бир чүмлə илə характеризə эдəрəк языр:

«Севил зирəк вə дирибашдыр». Əлбəттə, Севил образыны характеризə этмəк үчүн дөрд сөздəн ибарəт олан гыса бир чүмлə кифайəт дейилдир. Она көрə дə һəмин чүмлəнин бир гəдəр кенишлəндирилмəйə эһтияҹы вардыр.

172 нөмрəли мəктəбин VIII—X синиф шакирдлəринин инша языларында чох мүшаһидə эдилəн үслуб сəһвлəриндəн

бири дə ифадə эдилəн фикирлəр арасында мəнтиги ардычыллығын вə əлагəнин олмамасыдыр.

Мəсəлəн, IX синиф шакирди А. Мəммəдованын «Г. Б. Закирин сатиралары» адлы инша язысында охуюруг:

«Закир ачы-ачы шикайəтлəнмиш вə ери кəлинчə дөвлəт хадимлəрини кəскин, кинайəли күлүшлəрлə көстəрмишдир».

Бу мүрəккəб чүмлəдə ики фикир ифадə эдилмишдир: а) Закирин ачы-ачы шикайəтлəнмəси вə б) дөвлəт хадимлəрини кинайəли күлүшлəрлə көстəрмəси.

Лакин чүмлəдə ифадə олунан фикирлəр арасында мəнтиги əлагə йохдур. Бу чəһəт чүмлəнин үмуми үслубуну позмушдур.

Белə мəнтигсизлик инша язылары үчүн тəртиб эдилəн планларда да нəзəрə чарпыр. Белə ки, чох заман плансызлыг, верилəн айры-айры һөкмлəрин фактларла əсасландырылмамасы нəтичəсиндə гейри-дəгиг, долашыг фикирлəр мейдана чыхыр. Мəсəлəн, X синиф шакирди Н. Новрузова «Од кəлини һаггында үмуми мə'лумат» мөвзуундакы инша язысы үчүн ашағыдакы планы вермишдир:

1) Əсəрин мөвзуу; 2) əсəрин мəзмуну, 3) əсəрин идеясы. Əлбəттə, бу план һəмин мөвзу үчүн характерик план дейилдир. Бунун нəтичəсидир ки, шакирд инша язысында фикир ардычыллығыны позмуш вə бир чох фикирлəрин эйни шəкилдə тəкрарына йол вермишдир.

Ери кəлмишкəн буну да гейд эдəк ки, мүəллимин инша язы үчүн сечдийи һəмин мөвзуун өзү дə дəгиг вə мүнасиб дейилдир. Бир һалда ки, програм үзрə Ч. Чаббарлынын «Алмас» вə «1905-чи илдə» п'еслəри кечилир, онлары кəнарда гоюб, абзор шəклиндə бəһс олунан «Од кəлини» əсəри һаггында инша яздырмаг мүвəффəгиййəтли ола билмəз.

Шакирдлəрин истəр ифадə вə истəрсə дə инша языларында белə үслуб сəһвлəринин олмасы, һеч дə тəсадүфи дейилдир. Бунун бир чох сəбəблəри вардыр.

Мə'лум олдуғу үзрə, шакирдлəрдə үслуб вəрдишлəринин ярадылмасы ишиндə мүəллимин өзүнүн нитгинин нүмунəви олмасы əсас шəртлəрдəндир. Мүəллим нитгини мəнтиги чəһəтдəн ардычыл гурмалы, вердийи һəр бир һөкмү фактларла əсасландырмалы, нəһайəт, нитгиндə үслуб чəһəтиндəн доғру олмаян, гейри-дəгиг чүмлəлəрə ер вермəмəлидир. Лакин бир чох дил-əдəбийят мүəллимлəри бу ишə лазымынча əмəл этмирлəр.

Мүəллим, шакирдлəрин сөз эһтиятынын зəнкинлəшдирилмəси вə дилин лүғəт тəркиби илə əлагəдар оларат апарылан ишлəри дə нүмунəви гурмалыдыр.

Дилин лүғәт тәркиби илә әлагәдар олараг синифдә апарылан ишләр шакирдләрин нитгини ени сөзләрлә зәнкинләшдирмәкдән әлавә, онларын габагчадан билдикләри көһнә сөзләри даһа дәриндән анламаларына да имкан ярадыр. Нәһайәт, лүғәт үзәриндә иш шакирдләрә өз фикирләрини языда ифадә этмәк үчүн Азәрбайчан дилинин лүғәт тәркибиндән айры-айры сөзләри сечмәк вә онлары ериндә ишләтмәк имканыны да ярадыр. Бунун үчүн лүғәтчәләр тәртиб олунмасы, айры-айры чәтин сөзләрин вә ифадәләрин һәмин лүғәтчәләрдә язылмасы әһәмиййәтлидир. Гейд этмәк лазымдыр ки, мәктәбләрин чохунда шакирдләрин лүғәт дәфтәрләри йохдур. Мүәллим айры-айры мәтнләрдә тәсадүф олунан чәтин сөзләри шакирдләрә изаһ этмәдән үзәриндән өтүб кечир. Буна көрә дә шакирдләр чох заман бу вә я дикәр сөзүн мә'насыны баша дүшмәйәрәкдән онлардан чүмләләр гуруб ишләдирләр. Нәтичәдә исә үслуб чәһәтиндән дүзкүн олмаян долашыг чүмләләр, анлашылмаз фикирләр яраныр. Мәсәлән, 172 нөмрәли мәктәбин IX «б» синиф шакирди З. Ягубова «Гасым бәй Закирин сатиралары» мөвзуундакы инша язысында ашағыдакы чүмләни ишләтмишдир:

«Бүтүн шәһәрләрдәки диван әмәләчатынын пис хасиййәт, дилазар, заһирдә өзләрини әдаләт, сәдагәт вә ганун тәрәфдарлары адландырдыглары һалда, һәгигәтдә исә пешәләри гызыл күмүш илә долдурмаг вә хилафи ганун иш көрмәкдән ибарәт олдуғуну көстәрмишдир».

Көрүндүйү кими чүмләдәки «әмәләчат», «дилазар», «заһир», «хилафи» кими сөзләр шакирдә айдын олмадығындан о, бунлары ериндә ишләтмәмиш вә беләликлә дә фикрини дәгиг ифадә эдә билмәмишдир.

Шакирдләрдә үслуб вәрдишләринин ярадылмасына вә онларын язы ишләриндә мүвәффәгиййәт газанмаларына көмәк эдән васитәләрдән бири дә мәктәбдә әдәби-бәдии кечәләрин, әдәбийят дәрнәйи мәшғәләләринин мүнтәзәм кечирилмәси вә шакирдләрин бурада фәал иштиракынын тә'мин эдилмәсидир.

172 нөмрәли мәктәбдә әдәбийят дәрнәйинин иши дә яхшы дейилдир. Мәктәбдә бир дәфә дә олсун нә бир әсәрин мүзакирәси, нә дә әдәби-бәдии кечә кечирилмишдир.

Биз ифадә вә инша языларда нәзәрә чарпан үслуб сәһвләринин һамысыны бу мәгаләдә әһатә эдә билмәдик. Лакин һәмин мәктәбләрин дил вә әдәбийят мүәллимләри һеч олмаса, бурада көстәрилән үслуб сәһвләрини нәзәрә алараг, онларын арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг тәдбирләр көрмәлидирләр.

Ю. ЗЕЙНАЛОВ.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЙОХЛАМА ЯЗЫ ИШЛӘРИ ВӘ ГИЙМӘТ НОРМАЛАРЫ

Язы тә'лими мәктәбдә апарылан ишләрин мүһүм саһәсидир. Бундан әсас мәгсәд шакирдләрә өз фикирләрини дүзкүн ифадә этмәйи вә савадлы язмағы өйрәтмәкдән ибарәтдир.

Ибтидаи синифләрдә ики характердә язы апарылыр; бунлардан бири тә'лими, йә'ни өйрәдичи, дикәри исә, йохлама языдыр. Тә'лими характер дашыян язылар мүхтәлиф нөвдә апарылан имлалардан (хәбәрдарлыглы, изаһлы, сечмә, ярадычы, сәрбәст имлалар вә үздән көчүрмә) ибарәтдир. Бу нөв языларда мүәллим грамматика вә орфография илә әлагәдар олараг, шакирдләрә язы гайдаларыны өйрәдир, онларын бурахдыглары сәһвләрин гаршысыны алыр, ушаглара дүзкүн, савадлы язы вәрдиши ашылайыр.

Мәктәбдә тә'лими характер дашыян языларла янашы олараг, йохлама язы ишләри дә апарылмалыдыр. Мүәллим кечилән материалын нечә мәнимсәнилдиййини мүәййән мөвзу гурталдыгдан сонра, я һәр рүбүн вә дәрс илинин ахырында үзә чыхармаг вә һесаба алмаг үчүн шакирдләрин билийини йохламалыдыр. Тәбиидир ки, йохлама ишиндә шакирдләрә һеч бир хәбәрдарлыг вә көмәк эдилмәмәлидир. Мүәллим шакирдләрин билийини йохларкән, чари дәрс илиндә кечилән програм материалына әсасланмалыдыр. Лакин һәр бир дәрс илиндә кечмиш илләрин програмындакы әсас бөлмәләрин дә тәкрары нәзәрә алынмалыдыр.

Шакирдләрин савад дәрәчәси—үздән көчүрмә, сәсли йохлама имла вә ифадә язы васитәсилә йохланылмалыдыр.

Үздән көчүрмә. Орфография вә дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәсини йохламагда үздән көчүрмә ән яхшы язы нөвүдүр. Шакирдләрин бу вәрдишини һәр рүбүн ахырында йохламаг чох файдалыдыр. Үздән көчүрмә вәрдишини йохламаг үчүн һәр синфин өзүнә мәхсус «Ана дили» дәрслийиндән мүвафиг мәтнләрдән истифадә эдилә биләр. Бунун үчүн си-

нифдә кечилән вә шакирдләрә таныш олан мәтнләрдән мүәйјән һиссә айрылмалыдыр; шакирдләр мүәллимин тапшырығы илә һәмин һиссәни дәфтәрләринә көчүрмәлидирләр. Көчүрүлән һиссәдәки сөзләрин мигдары йохлама имла мәтни һәчминә мүвафиг олмалыдыр.

Йохлама имла. Йохлама имла мәтниндә йохланылачаг язы гайдалары мүәййән гәдәр өз әксини тапмалыдыр. Мәтнин мәзмуну шакирдләрин яш вә билик сәвиййәсинә уйғун, дили мүмкүн гәдәр бәдии олмалыдыр.

Йохлама имла мәтниндә һәлә өйрәнилмәмиш язы гайдаларына аид сөзләр олмамалыдыр, әкәр оларса, имла заманы бу сөзләр тахтада язылыб изаһ эдилмәлидир.

Йохлама язы ишләри үчүн ашағыда көстәрилән нормалар әсас көтүрүлмәлидир:

Үздән көчүрмә вә я имла үчүн көтүрүлән мәтндә I синифдә биринчи ярымилдә 12—14 сөз, илин ахырында 18—20 сөз; II синифдә илин ахырында 40—45 сөз; III синифдә 60 — 65 сөз, IV синифдә 85—90 сөз олмалыдыр. Мәтндә олан бағлайычы вә гошмаларын һәр бири айрыча сөз һесаб олунмалыдыр.

Биринчи рүбдә имла мәтниндәки сөзләрин мигдары кечән дәрс илинин ахырында апарылан имла мәтниндәки сөзләрин мигдарына мүвафиг олмалыдыр. Һәр рүбдә имла мәтнинә тәхминән 10 сөз әлавә эдилир. Рүбләр үзрә йохлама материалынын һәчми тәхминән ашағыдакы кими олмалыдыр:

Синифләр	Рүбләр үзрә сөзләрин мигдары			
	I рүб	II рүб	III рүб	IV рүб
I синиф	8—10	10—14	14—18	18—20
II синиф	20—25	25—30	30—35	40—45
III синиф	45—50	50—55	55—60	60—65
IV синиф	65—70	70—75	75—80	80—90

Йохлама имланын һәр бир чүмләсиндә ашағыдакы мигдарда сөз олмалыдыр.

I синифдә биринчи ярымилдә 2—3 сөз, илин ахырында 4—5 сөз; II синифдә биринчи ярымилдә 5—6 сөз, илин ахырында 6—8 сөз; III синифдә биринчи ярымилдә 7—8 сөз, икинчи ярымилдә 8—10 сөз; IV синифдә биринчи ярымилдә 8—10 сөз, икинчи ярымилдә 10—12 сөз.

Үздән көчүрмә вә я имла үчүн әлагәли мәтн вә я айры-айры чүмләләр көтүрүлә биләр. Язылачаг мәтнин мәзмуну, чүмләнин гурулушу вә чүмләләрдә олан айры-айры сөзләр шакирдләрә айдын олмалыдыр.

Имланын апарылмасы гайдалары. Шакирдләрин һәгиги билийини ашкара чыхармаг үчүн, имла мәтнинин гаршысында гоюлан тәләбләрлә бәрабәр, имланы апаран мүәллимин дә гаршысында мүәййән тәләбләр гоюлур. Мүәллим, һәр шейдән әввәл, әдәби дилдә, дүзкүн данышмалыдыр. Мүәллим диктә эдәчәйи мәтни әввәлчә бүтөв охуюб, шакирдләри язачаглары материалын мәзмуну илә таныш этмәли, сонра чүмлә-чүмлә диктә эдиб яздырмалыдыр. Чүмлә бөйүк олурса, 1—2 дәфә тәкрар олуна биләр. Әкәр IV синифдә узун чүмлә олурса (10—12 сөз) мүәллим әввәлчә ону бүтөв охумалы, сонра һиссәләрә бөлүб диктә этмәлидир. Шакирдләр чүмләни һисс-һиссә языб гуртарандан сонра чүмлә бир дәфә дә бүтөв тәкрар охунмалыдыр. Мәтн язылыб гуртарандан сонра мүәллим ону бир дәфә дә тамам охуюр, ушаглар яздыгларыны йохлайырлар. Бундан сонра ушагларын бу язылары йығылыб мүәллим тәрәфиндән йохланылыр вә гиймәтләндирилир.

Шакирдләрин языларында ашағыдакылар сәһв һесаб эдилмәлидир:

а) һазыркы синифдә вә я кечмиш илләрдә програм үзрә өйрәнилмиш һәр һансы бир язы гайдасынын позулмасы;

б) сөзүн сәтрдән-сәтрә һечаларла дүзкүн көчүрүлмәмәси;

в) һазыркы синифдә вә кечмиш илләрдә өйрәнилмиш дурғу ишарәләринин гоюлмамасы вә я эриндә ишләдилмәмәси.

Имлада ашағыдакылар сәһв һесаб олунмур:

а) һазыркы синифдә вә кечмиш илләрдә өйрәнилмәйән орфография вә дурғу ишарәләринә аид олан сәһвләр (белә сөзләр мәтнә дахил эдилмәмәлидир. Һәркаһ эдилирсә бунларын язы гайдалары изаһ олунмалыдыр);

б) имлада эйни сөзүн бир нечә ердә сәһв язылмасы бир сәһв һесаб олунур, мәсәлән: кәнд сөзү бир нечә ердә кәнт язылмышдыр; лакин ахыры д илә битән башга-башга сөзләрин бир нечәси сәһв язылмышса (мәсәлән: кәнт, гәнт вә с.), бунлар айры-айры сәһв һесаб эдилмәлидир;

в) тәк-тәк һалларда чүмлә ахырында нөгтә гоюлмайыб, ени чүмлә бөйүк һәрфлә башланмышса;

г) мәзмун тәһриф олмадан бир сөз башгасы илә әвәз олунмушса.

Гиймәт нормалары

I синиф

Үздән көчүрмәдә вә имлада орфографик сәһв йохдурса, иш тәмиз вә дүзкүн хәтлә язылмышса белә языя «5» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә сәһв олмайыб, лакин хәтт нөгсанлыдырса, имла дүзкүн хәтлә язылыб, лакин 1—2 орфографик сәһв бурахылмышса белә языя «4» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 1, имлада 3—5 орфографик сәһв вардырса белә языя «3» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 3, имлада 6—7 орфографик сәһв вардырса белә языя «2» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә вә имлада «2» гиймәти үчүн көстәрилән мигдардан артыг орфографик сәһв олдугда белә языя «1» гиймәт верилир.

II синиф

Үздән көчүрмәдә вә имлада сәһв йохдурса белә языя «5» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 1-дән артыг, имлада 2-дән артыг сәһв йохдурса белә языя «4» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 2 сәһв олдугда, имлада 5-дән артыг сәһв олмадыгда белә языя «3» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 3 сәһв олдугда, имлада 8-дән артыг сәһв олмадыгда белә языя «2» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә вә имлада «2» гиймәти үчүн көстәрилән мигдардан артыг сәһв варса белә языя «1» гиймәт верилир.

III—IV синифләр

Үздән көчүрмә сәһвсиз язылдыгда, имлада 1 дурғу ишарәсиндән артыг сәһв олмадыгда белә языя «5» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 1 сәһв олдугда, имлада 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәсиндән артыг сәһв олмадыгда белә языя «4» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 2 сәһв олдугда, имлада 5-дән юхары орфографик вә 4-дән юхары дурғу ишарәси сәһви олмадыгда белә языя «3» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә 3 сәһв олдугда, имлада 8-дән юхары орфографик вә 5-дән юхары дурғу ишарәси сәһви олмадыгда белә языя «2» гиймәт верилир.

Үздән көчүрмәдә вә имлада «2» гиймәти үчүн көстәрилән мигдарда артыг сәһв варса белә языя «1» гиймәт верилир.

Язы ишләринә гиймәт верәркән I синфин гиймәт нормасында көстәрилдийи кими хәттин дүзкүнлүйү вә ишин сәлигәли еринә етирилмәси нәзәрә алынмалыдыр. Һүснхәтт режими позулдугда, иш сәлигәсиз язылдыгда гиймәт бир дәрәҹә ашағы салынмалыдыр.

Мүәллим юхарыда көстәрилән норманы рәһбәр тутараг, бә'зи һалларда сәһвин характериндән вә язы ишинин еринә етирилмәси кейфиййәтиндән асылы олараг, гиймәти галдырыб эксилдә биләр. Мәсәлән, имла сәлигәли, дүзкүн хәтлә язылмыш, һеч бир тәсһиһ олмамышдыр, лакин шакирд 6 орфографик сәһв бурахмышдыр ки, бунун да 3—4-чү эйни типдә олан сәһвләрдир; мүәллим бу ишә «3» гиймәт верә биләр.

Бә'зи һалларда шакирдин кобуд сәһви олмадыгда мүәллим гиймәти галдыра биләр (мәсәлән, диггәтсизлик хәтасы олараг, шакирд битки әвәзинә битки язмышдыр).

Мүәллим ашағыдакы һалларда гиймәти ашағы сала биләр:

а) иш пинти вә сәлигәсиз еринә етирилмишдир;

б) языда бир нечә (2-дән артыг) тәсһиһ эдилмишдир (позулуб язылмышдыр);

в) шакирд чохдан өйрәндийи язы гайдаларына аид кобуд сәһв бурахмышдыр.

Нүмунәви йохлама имла мәтнләри

I синиф

Биринчи синифдә апарылан йохлама языда әсас ҹәһәт биринчи ярымилдә ялныз сөзләрин дүзкүн язылмасындан, икинчи ярымилдә исә, ҹүмлә башында вә хүсуси адларда бөйүк һәрфин язылмасындан вә ҹүмлә ахырында нөгтә гоюлмасындан ибарәтдир.

Ашағыда нүмунә үчүн бир нечә мәтн веририк. Мүәллим шакирдләрин сәвиййәсинә көрә булардан һәр һансыны көтүрүб истифадә эдә биләр.

Биринчи ярымил

1. Анам китаб алды. Китабда шәкил вар. Мән китаб охудум. Азад язды.

2. Көлдә су чохдур. Көлүн суюю дурудур. Көлдә дөрд өрдәк үзүр.

3. Ахшам олду. Атам гәзет охуду. Анам китаб охуду. Мән дәрсими яздым. Бачым ойнады.

Икинчи ярымил

1. Элдарын Мәрчан адлы ити вар. Элдар Мәрчана әт верди. Мәрчан әти еди. Пишик Мәрчандан горхур. Элдар Мәрчаны чох истәйир.

2. Дәрс битди. Биз бағчада ләк дүзәлтдик. Аслан тохум сәпди. Сәмәд вә Назлы ләкләри сuварды. Сара довшана ем верди.

3. Яз кәлди. Гушлар охуюр. Мән вә бачым Сона чәмәндә ойнадыг. Азад вә Надир бағa кетдиләр. Бағда чохлу ағач вар.

II синиф

Бу синифдә әсас йохлама иши саит вә самитләрин, гоша сәсли һәрфләрин язы гайдаларына аид олмалыдыр. Бунларла бәрабәр чүмләнин вә хүсуси адларын бөйүк һәрфлә башланмасы, чүмлә сонунда нөгтә гоюлмасы, сөзүн сәтрдән-сәтрә дүзкүн көчүрүлмәси дә нәзәрә алынмалыдыр.

Биринчи ярымил

1. **Пайыз.** Инди пайыздыр. Пайызда яғыш чох яғыр. Ер яш олур. Ярпаглар ерә төкүлүр. Ағачлар чылпаг галыр. Гушлар учуб кедирләр. Ушаглар мәктәбдә охуюрлар.

2. **Чайда.** Яшарла Юнис тилов көтүрдүләр. Онлар балыг тутмаға кетдиләр. Юнис балачадыр. Онун едди яшы вар. Яшар тилову чая атды. Онлар балыг тутдулар. Етәр балыг биширди.

Икинчи ярымил

1. **Язда.** Яз кәлди. Язда һава истиләшир. Отлар көйәрир. Чәмәндә әлван чичәкләр ачылмышдыр. Ағачлар яшыл ярпаглара бүрүнмүшдүр. Гушлар нәғмә охуюр.

Тарлада иш гайнайыр. Тракторчу ери шумлайыр. Колхозчулар тохум сәпирләр. Онлар тохуму машынла сәпирләр.

2. **Колхоза көмәк.** Чайын гырағында гайыг варды. Адил илә Надир гайыға миндиләр. Надир сүканда отурду. Чайын саһилиндә колхоз варды. Онлар колхоза кетдиләр. Орада мейвә бағы вардыр. Ағачлар чичәйә бүрүнмүшдүр. Колхозчулар бағда ишләйирдиләр. Адил илә Надир онлара көмәк этдиләр. Онлар бағын зибилини тәмизләдиләр.

III синиф

Үчүнчү синфин йохлама имла язысында әсас мөвзу исмин һалланмасындан ибарәтдир. Бунунла янашы олараг, башга язы гайдаларынын да йохланмасы нәзәрдә тутулмалыдыр (II синифдә кечилән фонетика бәһси, аһәнк гануну, сөзләрин сәтрдән-сәтрә көчүрүлмәси вә с.).

Биринчи ярымил

1. **Солмазын пишийи.** Солмазын Халлы адлы пишийи вар. Солмаз пишийи чох истәйир. О, пишик үчүн дөшәк салды. Дөшәйин үстүнә ағ чәкди. Пишийи дөшәйә йыхды вә үстүнү өртдү. Солмаз кедән кими Халлы дөшәкдән дуруб гачды. Солмаз бошгаба сүд төкдү. Халлы сүдү көрән кими яхына кәлди. Халлы сүдү ичди вә бошгабы ялады.

2. **Йолдашлыг көмәйи.** Күлүш Әһмәдова пионердир. Күлүш биринчи рүбдә хәстәләнди вә мәктәбә кәлмәди. Йолдашлары Күлүшә көмәк этдиләр. Онлар мәктәбдән чыхан кими Күлүшүн янына кәлирдиләр. Ушаглар һәр күн мүәллимин тапшырығыны Күлүшә дейирдиләр. Онлар тапшырығы еринә етирмәкдә Күлүшә көмәк эдирдиләр. Күлүш сағаландан сонра мәктәбә кәлди. О, дәрсдән кери галмады. Дәрсләрдән яхшы гиймәт алды.

Икинчи ярымил

1. **Аная көмәк.** Севилин анасы эв тәмизләйирди. Севил анасына көмәк этмәк үчүн һазырлашды. О, голларыны чирмәләди, дөшүнә дөшлүк бағлады. Севил яхшы иш көрүрдү.

Онлар отағын тозуну алдылар. Севил пәнчәрәнин шүшәләрини силди. Анасы дөшәмәни тәмизләди. Онлар дәһлизи вә эйваны тәмизләдиләр вә сонра мәтбәхә кетдиләр. Анасы исти су илә габлары юду. Севил ююлмуш габлары дәсмал илә силди. Анасы габлары шкафа йығды.

2. **Тәзә китаб.** Фазил мәктәбдән эвә кәлди. О, союнду вә чантасыны ачды. Фазил чантадан бир китаб чыхартды. Китабын чилдиндә дәниз шәкли чәкилмишди. Далғалар арасында тахтанын үстүндә бир адам үзүрдү. Фазил сәһифәни чевирди. Башга сәһифәдә һәмин адам дәнизин кәнарында дурмушду. Шәклин алтында «Робинзон» язылмышды. Йолдашлары Фазили ойнамаға чағырдылар. Фазил кетмәди. О, китабы охумаға башлады. Ахшам охудуғуну бачысы Чимназ үчүн данышды.

IV синиф

Дөрдүнчү синифдә әсас э'тибарилә йохлама язы иши исим, сифәт вә фе'лин язы гайдаларына аид олмалыдыр. Бунлардан әлавә шакирдләрин башга орфография вә дурғу ишарәләринә аид биликләринин йохланылмасы да нәзәрә алынмалыдыр (аһәнк гануну, хүсуси исимләр, һәмчинс үзвлү чүмләләрдә дурғу ишарәси вә с.)

Биринчи ярымил

1. **Ана гуш.** Көзәл яз күнү иди. Бала гушлар ювада, аналарынын гойнунда яшайырды. Балалар бөйүйүр, түкләнир вә ганадланырды.

Бир дәфә ана гуш ем кәтирмәйә кетди. Балалардан бири ювадан ерә дүшдү. Ана гуш кәлди, баланын бирини ердә көрдү.

Гуш баланын үстүндә учур, һәрләнир, чиккилдәйирди. Бир нечә гуш учуб кәлди. Онлар учушур, чиккилдәшир, көмәк едә билмирдиләр.

Бир мәктәбли буну көрдү. О, гушу галдырды вә ювая гойду. Ана гуш тез ювая учду вә баласыны емләди.

2. **Кәнддә яз ишләри.** Чөл яшыл мәхмәри хатырладыр. Отларын ичиндән әлван чичәкләр башларыны галдырмышдыр. Ағачлар, коллар яшыл дон киймишдир. Гыш юхусундан айылмыш, тахыл ерин үзүнү өртмүшдүр. Һәр ер ямяшылдыр.

Яз әкини башланмышдыр. Һәр ердә иш гайнайыр. Йол илә кедәркән машын сәси ешидилир. Тарлада тракторлар курулту гопармышдыр. Котанын ағзындан гара торпаг лай-лай кәнара төкүлүр. Кәнч гыз трактор сүрүр. Онун башындакы гырмызы яйлыг елләнир, дейәсән она бир сәринлик кәтирир. Кәндин мәнзәрәси көзәлдир.

Икинчи ярымил

1. **Пәнчәрәдә бағча.** Синифдә дәрс гуртармышды. Ушаглар евә кетмирдиләр. Онлар бүкүн мараглы иш илә, чичәк әкмәклә мәшғул идиләр. Чичәйи бағда, һәйәтдә йох, өз синифләриндә әкирдиләр.

Пәнчәрәләрдә бир нечә күл дибчәйи гоюлмушду. Дибчәкләрин алтында габ варды. Мүәллим көстәрдикчә ушаглар дибчәкләрә юмшаг торпаг долдурурдулар. Онлар кәтирдикләри тохумлардан яхшыларыны сечиб әкирдиләр. Су кәтириб, дибчәкдәки торпағын үстүнә сәпирдиләр.

Ушаглар тохум әкдикләри күнүн тарихини дәфтәрләринә яздылар. Онлар һәр күн дибчәкләрә бахыр, тохумларын чүчәрмәсини көзләйирдиләр.

Бир нечә күндән сонра тохумлар чүчәрди, ушаглар буну көрүб севиндиләр.

2. **Биз колхоза кедирик.** Көзәл яй сәһәри иди. Сәһәр тездән дүшәркәдән чыхыб, яхындакы колхоза йола дүшдүк. Бу колхоз йолун кәнарындадыр. Йолун сағ тәрәфи памбыг тарласы, сол тәрәфи чәмәнликдир. Мави көйдә күнәш парылдайыр, чәмәнликдә гушлар өтүшүрдү. Һүндүр отлар башларыны дик тутмушдур. Отларын арасында әлван чичәкләр адамын нәзәрини өзүнә чәлб эдир. Элә бил ерин үстүнә бәзәкли халча сәрилмишдир. Яшыл чәмәнликдә узаныб динчәлмәк нә гәдәр көзәлдир! Яшыл отларын үстүндә отуруб, тәмиз һава алмаг адама ләззәт верир. Отурурсан, һеч галхмаг истәмирсән. Лакин колхоза кетмәк үчүн тәләсмәк лазымдыр. Орада бизи бөйүк ишләр көзләйир.

Ифадә вә инша

Шакирдләрин билийини йохларкән, ялныз имла вә үздән көчүрмә илә кифайәтләнмәмәлидир. Имлада ушағын ярадычылыг иши йохдур. О, мүәллимин ағзындан ешитдийи сөзләри языр, бунунла да онун бу вә я дикәр сөзүн язы гайдаларыны нечә билмәси йохланылыр. Бундан башга шакирдләрин өз фикирләрини мүстәгил сурәтдә ифадә едә билмәләри дә йохланмалыдыр. Бу да әсасән йохлама ифадә васитәсилә һәята кечирилир.

Ибтидаи мәктәбин бүтүн синифләриндә ифадә вә инша язылар тә'лими (өйрәдичи) характер дашыйыр. Лакин III вә IV синифләрдә шакирдләрин билик вә бачарыгларыны йохламаг үчүн ифадә языдан да истифадә едилир. Демәли, йохлама ифадә язылар III—IV синифләрдә апарылыр.

Йохлама ифадәнин мәгсәди охунмуш мәзмуну мүстәгил ифадә едә билмәк, дүзкүн чүмлә гурмаг, мүстәгил ишдә орфографик вәрдишдән истифадә едә билмәк бачарығыны ашкара чыхармагдан ибарәтдир.

Ифадә үчүн нәгли характердә олан мәтнләр көтүрүлмәлидир. Бу мәтнләр шакирдләр үчүн мараглы вә гурулушча садә, һәр бир сөз, чүмлә шакирдләр үчүн айдын олмалыдыр.

Ифадә үчүн көтүрүлән һекайәнин һәчми бөйүк олмамалыдыр. Беләки, III синифдә $^{1}/_{4}$-дән $^{1}/_{2}$-ә гәдәр, IV синифдә исә $^{1}/_{2}$-дән $^{3}/_{4}$-ә гәдәр чап сәһифәси һәчминдә олмалыдыр.

Йохлама ифадә белә апарылыр: мүәллим мәтни бир дәфә айдын, ифадәли охуюр, анлашылмаян сөзләри изаһ эдир

(һәркаһ мәтндә белә сөзләр варса), язы гайдалары шакирдләрә таныш олмаян сөзләри тахтада языб көстәрир, сонра һекайәни енидән бир дә тәкрар охуюр, шакирдләр мүстәгил язырлар.

Гиймәт нормалары

Йохлама ифадәйә гиймәт вердикдә ашағыдакылары нәзәрә алмалыдыр:

а) әкәр һекайә дүзкүн анлашылыб, онун мәзмуну дүрүст верилмишсә, фактик сәһвләр вә дәгигсизлик йохдурса; б) ардычыллыг көзләнмишсә; в) нитг дәгиг, әлагәли, лазыми ифадәлидирсә; г) чүмләдә сөзләр ерли-ериндә ишләнмишсә, сөз бурахылмамыш вә артыг сөз ишләнмәмишдирсә; ғ) орфографик сәһв олмайыб, ялныз 1 дурғу ишарәси сәһви бурахылмышса белә языя «5» гиймәт верилир.

а) әкәр һекайә дүзкүн анлашылыб, онун мәзмуну дүрүст верилмишсә; б) ифадәдә ардычыллыг көзләнилиб, 1—2 чүмлә гурулушу, 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәсиндән артыг сәһв йохдурса белә языя «4» гиймәт верилир.

а) әкәр мәзмун анлашылыб, әсасән дүзкүн ифадә олунмушса; б) фактлары вермәкдә 1—2 дәгигсизлик варса вә я ифадәнин ардычыллығында чүз'и тәһрифә йол верилмишсә; в) 3—5 чүмлә гурулушу сәһви, 5-дән юхары орфографик вә 4-дән юхары дурғу ишарәси сәһви йохдурса белә языя «3» гиймәт верилир.

а) әкәр һекайәни баша дүшмәмәклә әлагәдар әсас сәһвләр варса; б) ифадәдә ардычыллыг вә әлагә йохдурса; в) чохлу чүмлә гурулушу сәһви варса; г) 8 орфографик, 5 дурғу ишарәсиндән артыг сәһв йохдурса белә языя «2» гиймәт верилир.

Һекайәнин мәзмунуну вермәйи тамамилә бачармайыб, ифадә бүсбүтүн әлагәсиз язылмышса вә «2» гиймәти үчүн көстәрилән мигдардан артыг орфографик вә дурғу ишарәси сәһви варса белә языя «1» гиймәт верилир.

III вә IV синифләрдә иншадан апарылан йохлама язы ишини гиймәтләндирәркән юхарыда көстәриләнләр рәһбәр тутулмалыдыр, булардан әлавә иншанын мөвзуа уйғун олмасы мәзмунун әһәмиййәти, нитгин бәдии вә чанлы олмасы да нәзәрә алынмалыдыр.

Ифадә вә инша язылара, һәмчинин башга язылара гиймәт верәркән, хәттин дүзкүнлүйү, ишин сәлигәли еринә етирилмәси нәзәрә алыныр.

Ифадә вә инша язылара мәзмун, дил, орфография вә дурғу ишарәләри чәһәтинчә ваһид гиймәт верилир.

Нүмунәви йохлама ифадә мәтнләри

III синиф

1. Пионерләрин иши

Биз бөйүк бинада яшайырыг. Бина бөйүкдүрсә дә, һәйәти кичикдир. Чох вахт һәйәт зибилли олурду, ушаглар ойнамаға ер тапмырдылар.

Пионерләр йығылыб гәрара алдылар ки, һәйәти сәлигәйә салсынлар. Онлар бүтүн зибили тәмизләдиләр, бағчанын чәпәрини дүзәлтдиләр. Һәйәтдә балачалар үчүн кушә айырдылар. Инди бизим һәйәт танынмаз олмушдур. Хүсусилә бу ишдән балачалар чох разыдырлар. Ахы онлар үчүн тәмиз вә сәлигәли ердә ойнамаг чох яхшыдыр. Һәлә бөйүкләр дә пионерләрин бу ишиндән чох разы галмышлар. Пионерләр аналара көмәк эдир, балача ушаглар үчүн оюнлар тәшкил эдирләр.

2. Ана кәклик

Бир кәклик өз балаларыны мешә кәнарында эшәләнмәйә чыхартмышды. Балалар кәзиб эшәләнир, аналарындан узаглашанда чиккилдәширдиләр.

Ана кәклик диггәтлә әтрафа бахырды. Мешә дүшмәнлә долу иди. О, бир түлкүнүн мешәдән чыхдығыны көрдү. Кәклик һәйәчанла чығырды, балалар колларын, ярпагларын арасында кизләндиләр.

Кәклик түлкүнүн габағына учду вә ганадларыны саллады. Элә бил ки, о яралыдыр, уча билмир. Түлкү атылыб, кәклийи гапмаг истәди, амма гуш бир аз да узаға учду. Түлкү чох чалышды ки, кәклийи тутсун, кәклик һәр дәфә ондан узаглашырды.

О, түлкүнү узаға апарандан сонра учуб, балалары кизләнән ерә кәлди. Кәклик явашча гыртылдады, балалар гача-гача аналарынын янына кәлдиләр.

IV синиф

1. Бөйүк алим Мичурин

Азәрбайчанын һәр ери көзәл мейвә бағлары илә долудур. Бизим бағларда алма, армуд, шафталы, нар бол олур. Бакы, Кировабад, Шамхор вә Салян районларында яхшы үзүм бағлары вардыр.

Вәтәнимизин шимал тәрәфләри союг олур. Буна көрә дә бизим ерләрдә битән мейвә ағачларынын чоху орада битмир. Москвада, Ленинградда алма, армуд мейвәләр чәтин әмәлә кәлир.

Бөйүк алим Мичурин союг ерләрдә дә дадлы мейвәләр әмәлә кәтирмәк үзәриндә чох дүшүндү. О, шахтая давам кәтирән алма, албалы, кавалы, үзүм нөвләри етишдирмәк үзәриндә чох чалышды.

Бөйүк алим чохлу ени мейвә нөвләри яратды. Бу мейвә ағачлары инди чох союг ерләрдә дә битир.

Инди мәктәбләрдә кәнч мичуринчи дәрнәкләри вардыр. Бу дәрнәкләрдә чалышан кәнч бағбанлар ени мейвә нөвләри етишдирмәк үзәриндә чалышырлар.

2. Ана вә бала сәрчә

Бир овчу бағ арасы илә овдан гайыдырды. Ов ити дә габагда кедирди. Бирдән ит ов көрмүш кими сәксәнди. Овчу, итдән бир аз аралы бир сәрчә баласы көрдү. Ону күләк ювадан салмышды. Гушчыгаз ганадларыны саллайыб бүзүшмүшдү. Ит яваш-яваш она яхынлашырды.

Һараданса ана сәрчә буну көрүб, илдырым кими шығыды вә ганадларыны ачараг, лап итин габағына кәлди. О, өзүнү баласына гурбан вермәйә һазыр олдуғуну көстәрирди.

Ит дурухду вә яваш-яваш кери чәкилди. Дейәсән о да, ананын көрпә баласынын йолунда чанындан кечмәйә һазыр олдуғуну баша дүшмүшдү. Овчу тез ити янына чағырды вә бала сәрчәни галдырыб ювая гояраг, орадан узаглашды.

С. ҺҮСЕЙНОВ
Филоложи элмләри намизәди.

XX ӘСР ӘДӘБИЙЯТЫМЫЗ ҺАГГЫНДА ДӘРСЛИК

Әдәби инкишафымызын тарихиндә XX әср Азәрбайчан әдәбийяты ән мүрәккәб, лакин чох мараглы бир дөврү әһатә эдир. Октябр сосялист ингилабына гәдәр давам эдән бу дөвр драматуркия, поэзия, нәср, инчәсәнәт, әдәби-тәнгид саһәсиндә олдуғу кими, өзүнүн мүһүм ичтимаи-сияси һадисәләрилә дә башга дөврләрдән фәргләнир. Бу дөврдә ингилабчы Бакы пролетарияты ичтимаи һәят сәһнәсинә атылараг Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында капитализм дүнясына гаршы амансыз мүбаризә апарырды. Баш верән ичтимаи-сияси һадисәләр әдәбийятымызын инкишафына да тәкан верир, онун идея истигамәтини мүәййәнләшдирирди. Одур ки, әдәби инкишафымызын бу дөврүнү ишыгландыран элми-күтләви әсәрләрин, хүсусилә дәрслийин һазырланмасы әдәбийятшүнасларымызын гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир. Бу чәһәтдән филоложи элмләри доктору, профессор Ч. Х. Һачыев йолдашын «XX әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи»[1] дәрслийи диггәтә лайигдир.

Китаб мүхтәсәр бир киришдән сонра «Ингилаби пролетар мәтбуаты», «Демократик мәтбуат вә онун буржуа мәтбуаты илә мүбаризәси» кими абзорларла башлайыр.

«Кириш» һиссәсиндә мүәллиф үмумиләшдирмәләр йолу илә кедәрәк XX әср Азәрбайчан әдәбийятынын гаршысында дуран вәзифәләри, онун идея истигамәтини конкрет фактлар әсасында айдынлашдырыр. Мә'лумдур ки, бу дөврдә яранан бәдии әдәбийят сияси-ичтимаи һәятла—халгын мүбаризәсилә сых әлагәдар олмуш, Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һаг-

[1] Ч. Х. Һачыев, «XX әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи» (Али мәктәбләр үчүн дәрслик), Азәрбайчан Университети нәшрийяты, Бакы, 1956-чы ил, редактору М. Ч. Чәфәров.

вердиев кими көркәмли демократ-реалист язычылар бүтүн ярадычылыглары илә үмумхалг ишинә хидмәт этмишләр.

Ингилаби пролетар мәтбуаты һаггында мүәллифин тәһлилини вердийи сәнәдләр чох гиймәтлидир. Билдийимиз кими, Мәшәди Әзизбәйовун рәһбәрлик этдийи «Һүммәт» Азәрбайчан дилиндә чыхан илк болшевик гәзети олмушдур. «Һүммәт» гәзети сәһифәләриндә сосял-демократ идеялары кениш халг күтләләри арасында яяң, халгы сосялизм уғрунда мүтләгиййәт вә ерли буржуазияя гаршы силаһлы мүбаризәйә руһландыран мәгаләләр дәрч эдилирди. Лакин сонралар «Һүммәт»ин ишини даһа инадла вә чәсарәтлә давам этдирән «Гоч-Дә'вәт» гәзети олмушдур. Мүәллиф өз әсәриндә бу гәзетин дә фәалиййәтинин тәсвиринә кениш ер вермишдир. Азәрбайчан вә эрмәни дилләриндә чыхан «Гоч-Дә'вәт» гәзети язычылары халгын мүбаризәсинә хидмәт эдән әсәрләр язмаға руһландырырды. Гәзетдә сияси материалларла бирликдә идея сафлығы вә мәзмуну чәһәтдән чох мараглы олан әдәби парчалар да дәрч олунурду.

XX әсрин әввәлләриндә болшевик мәтбуатынын вә пролетар һәрәкатынын тә'сирилә яранан демократик Азәрбайчан мәтбуатындан вә онун буржуа мәтбуатына гаршы мүбаризәсиндән данышаркән, мүәллиф «Молла Нәсрәддин», «Азәрбайчан» (1906-чы ил) журналларынын әдәби, ичтимаи-сияси фәалиййәтинә китабда хүсуси ер верир. Бурада мүәллиф илк мәнбәләрдән истифадә эдәрәк орижинал материалларла өз тәдгигатыны зәнкинләшдирмишдир. О, һәр шейдән әввәл, һәр ики журналын сәһифәләриндән кәтирдийи фактлар әсасында бу журналларын идея истигамәтини, мүбаризә йолуну ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Дәрсликдә буржуа мәтбуатындан, онун ичтимаи һәятда ойнадығы иртичачы ролундан да айрыча бәһс олунмушдур. «Молла Нәсрәддин»ин «Фүюзат», «Шәлалә», «Дирилик» кими панисламизм, пантүркизм идеолокиясыны тәблиғ эдән журналлара гаршы амансызчасына апардығы тарихи мүбаризә, хүсусилә мараглыдыр.

Дөврүн ичтимаи-сияси характеристикасыны верән бу тарихи абзорлардан сонра дәрсликдә әдәби портретләр, онларын һәят вә ярадычылығыны ишыгландыран очеркләр верилир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәйә һәср эдилән очеркдә язычынын һәяты мараглы бир шәкилдә тәсвир олундугдан сонра ондан бир насир вә драматург кими кениш бәһс олунур. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин нәср әсәрләриндән данышаркән профессор Ҹәфәр Хәндан үмумиләшдирмәләр йолу илә кедәрәк язычынын анчаг «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини, «Гурбанәли бәй»

«Уста Зейнал», «Ики гардаш», «Зәлзәлә»» кими һекайәләрини нәзәрдән кечирмиш вә бу саһәдә әдибин әлдә этдийи бөйүк ярадычылыг мүвәффәгиййәтләрини гиймәтләндирә билмишдир. Очеркин мараглы чәһәтләриндән бири дә одур ки, мүәллиф әдибин нәсриндәки орижинал вә спесифик хүсусиййәтләрини язычылыг мәһарәтинин әсас сиррини бир-бир ачмыш вә онун үслубунда, ифадәсиндә олан тәбиилийи, ширинлийи, кәскинлийи әсаслы дәлилләрлә изаһ этмишдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин драматуркиясындан бәһс эдәркән Ҹ. Хәндан язычынын «Өлүләр», «Анамын китабы», «Каманча», «Дәли йығынчағы» вә «Данабаш кәндинин мәктәби» п'есләриндән кениш данышмышдыр. Китабда бу әсәрләрин идеялары ишыгландырылмагла янашы, һәм дә онларын бир сәһнә әсәри олмаг э'тибарилә нечә ишләндикләри, һадисәләрин нечә инкишаф этдийи, образларын, характерләрин нечә камилләшдийи дә әтрафлы тәһлил олунмушдур.

Мүәллифин белә бир тәһлил үсулу «Әбдүррәһимбәй Һагвердиев», «Мәммәд Сәид Ордубади», «Сүлейман Сани Ахундов» вә «Абдулла Шаиг» һаггында олан очеркләрдә дә өзүнү көстәрир. Гейд этмәк лазымдыр ки, бу очеркләрдә язычыларымызын әсасән ингилаба гәдәрки ярадычылыг дөврләри әһатә олунмушдур. Лакин бунунла бәрабәр һәмин язычыларын Совет һакимиййәти илләриндәки әдәби фәалиййәтләри һаггында да дәрсликдә үмуми мә'лумата тәсадүф эдирик. Бу исә һәр бир язычынын бәдии ярадычылыг инкишафы һаггында охучуда, там вә айдын бир тәсәввүр яранмасына хейли көмәк эдир.

Ингилабчы-демократ М. Ә. Сабирин һәят вә ярадычылығына һәср эдилмиш очерк дәрсликдә мүһүм ерләрдән бирини тутур. «Мирзә Әли Мө'чүз Шәбүстәри», «Әлигулу Гәмкүсар», «Әли Нәзми» вә «Аббас Сәһһәт» очеркләриндә олдуғу кими, бурада да Сабирин ярадычылығы айры-айры мәсәләләр үзрә ишыгландырылыр («Сабир вә 1905-чи ил ингилабы», «Сабир вә Иран ингилабы», «Сабирин мөвһумат вә чәһаләтлә мүбаризәси», «Сабир вә гадын азадлығы» вә с.); тәбиидир ки, бу кими проблемләр шаирин ярадычылығыны даһа әтрафлы, даһа дәриндән өйрәнмәк үчүн охучулара зәнкин материал верир.

Дәрслийин ән яхшы чәһәтләриндән бири дә одур ки, адларыны чәкдийимиз очеркләрдә (хүсусилә поэзияя даир олан очеркләрдә) шаирләримизин халг дилиндән истифадә этмәләри вә онларын әдәби дилимизин инкишафында ойнадыглары ролу, ярадычылыгла форма, мәзмун, үслуб хүсусиййәтләри, бәдии тәсвир васитәләри, сәнәткарлыг вә башга бу кими поэтика мәсәләләриндән дә бәһс олунмушдур.

XX әср әдәбиййат тарихимиздә көркәмли ер тутан язычы-драматург, ичтимаи хадим Нәриман Нәриманов вә исте'дадлы шаир Мәһәммәд Һади кими әдәби шәхсиййәтләр һаггында очеркләрин бу дәрслийә дахил эдилмәси дә мараглы һадисәләрдәндир.

Н. Нәриманов һаггындакы очеркдә охучу, драматург, насир вә мүбариз бир ичтимаи хадимлә таныш олур. Профессор Чәфәр Хәндан Н. Нәримановун бир ичтимаи хадим кими фәалиййәтиндән бәһс эдәркән партиямызын рәһбәрләриндән М. И. Калинин вә Серго Орчоникидзе йолдашларын онун һаггында сөйләдикләри фикирләрдән дә истифадә этмишдир. М. И. Калинин Н. Нәримановун өлүмүнү бүтүн совет халглары үчүн бөйүк итки адландырмышдыр. Серго Орчоникидзе Н. Нәриманова йүксәк гиймәт верәрәк онун дәфн мәрасиминдә демишдир ки, Нәриманов йолдаш азад олунан Шәргин символудур.

Н. Нәриманов әдәбиййатымызын реалист чәбһәсинә дахил олан ән мүбариз язычылардандыр. Мүәллиф Н. Нәримановун драматуркиясына һәср этдийи сәһифәләрдә охучулары онун «Шамдан бәй» комедиясы вә «Наданлыг», «Надир Шаһ» кими драм әсәрләрилә таныш эдир. Мүәллиф һәр үч әсәрин идея вә гайәсини әтрафлы изаһ этдийи кими бу п'есләрин драматуркиямыза нә кими ени кейфиййәтләр кәтирдикләрини дә фактлар әсасында гиймәтләндирә билмишдир.

Н. Нәримановун роман жанрында язылмыш илк әсәрләриндән олан «Баһадыр вә Сона» вә «Пир» повести һаггында да дәрсликдә мә'лумат верилмишдир. Мүәллиф доғру олараг көстәрир ки, Н. Нәриманов драмаларында олдуғу кими, бу әсәрләриндә дә азад севки фонунда халглар достлуғу идеясыны тәблиғ этмиш, инсан шүуруну зәһәрләйән дини мөвһумата, инсаны һәят мүбаризәсиндән айырыб горхаг вә мүт'и эдән фанатизмә бир даһа амансыз зәрбә вурмушдур.

Бу очеркдә олдуғу кими, үмумиййәтлә дәрслийин башга очеркләриндә дә язычыларын истәр ярадычылығында, истәрсә дә дүнякөрүшүндәки зиддиййәтләри доғуран сәбәбләри мүәллиф изаһ этмәйә чалышмышдыр. Буну, хүсусилә чох мүрәккәб вә зиддиййәтли бир ярадычылыға малик олан шаир Мәһәммәд Һадийә һәср эдилән очеркдә даһа айдын көрмәк олар. Мүәллиф бурада М. Һадинин ярадычылығыны бүтөв һалда алараг онун мүсбәт тәрәфләрини көстәрмәклә янашы, дәрин, әсаслы зиддиййәтләрини дә конкрет бир шәкилдә, шаирин дүшдүйү әдәби мүһитлә, ичтимаи-сияси шәраитлә әлагәдар бир сурәтдә ачыб изаһ этмишдир.

Дәрслийин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә орадакы айры-айры очеркләрдә көркәмли сәнәткарларымызын һәят вә ярадычылығыны ишыгландыран фактик материалын зәнкин олмасыдыр. Бу исә XX әср әдәбиййатымыз һаггында охучуларда дүзкүн вә долғун тәсәввүр яратмаг үчүн бөйүк имкан верир.

Профессор Ч. Х. Һачыевин «XX әср Азәрбайчан әдәбиййаты тарихи» китабы мүәллимләримизин әлиндә ән көзәл вәсаитләрдән бири ола биләр. Онлар IX синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин, Ә. Һагвердиевин, А. Сәһһәтин вә башга язычыларын һәят вә ярадычылығыны, һабелә айры-айры әсәрләрини, һәмчинин XX әср Азәрбайчан әдәбиййаты ачылыш мөвзуларыны кечәркән бу дәрсликдән кениш истифадә эдә биләрләр.

К. АБДУЛЛАЕВ.

А. СӘҺҺӘТИН ҺӘЯТ ВӘ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНА ҺӘСР ОЛУНМУШ ЭЛМИ ӘСӘР

XX әср Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә Аббас Сәһһәт мүһүм ер тутур. О, лирик шеирләри, «Әһмәдин гейрәти», «Шаир, Шеир париси вә Шәһәрли» поэмалары, көзәл ушаг әсәрләри, әдәбиййатшүнаслыға даир мәгаләләри вә дәйәрли бәдии тәрчүмәләри илә танынмагдадыр.

Аббас Сәһһәтин әдәби ирси бу күн белә өз әһәмиййәтини сахламыш, бәдии тә'сир гүввәсини итирмәмишдир. Буна көрәдир ки, XX әср әдәбиййатымызын көркәмли нүмайәндәләри: Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, Ә. Сабир, М. С. Ордубади, А. Шаиг вә башгалары кими Аббас Сәһһәтин дә һәят вә ярадычылығынын өйрәнилмәсинә орта мәктәбләримизин, педагожи институт вә техникумларымызын програмларында кениш ер верилмишдир. Бу, әдәбиййатшүнаслыг элмимиз гаршысында Аббас Сәһһәтин һәят вә ярадычылығыны һәртәрәфли өйрәнмәк вә онун һаггында элми әсәрләр язмаг вәзифәсини гоймая билмәзди. Бу тәләби Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Низами адына Әдәбиййат вә Дил Институту өдәмәйә чалышмыш вә филоложи элмләри намизәди Камал Талыбзадә йолдашын яздығы монографияны[1] нәшр этмишдир.

[1] Камал Талыбзадә, «Аббас Сәһһәт», Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Нәшриййаты, 1955, редактору Ә. Мирәһмәдов.

Бу әсәр Аббас Сәһһәтин һәят вә јарадычылығы үзәриндә апарылмыш узун тәдгигат ишинин мәһсулудур. Китабы вәрәгләдикчә һисс олунур ки, мүәллиф Аббас Сәһһәтин һәят вә јарадычылығыны дәриндән өјрәнмиш, онун һәјатына аид архив материаллары илә јахындан таныш олмуш, шаирин әдәби ирси һаггында јазылмыш бүтүн элми вә тәнгиди әдәбијјаты јарадычы бир сурәтдә тәдгиг етмиш вә нәтичә е'тибарилә әдәбијјатшүнаслыг элмимиз үчүн фајдалы бир әсәр јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

«Аббас Сәһһәт» китабы дөрд фәсилдән (I фәсил—һәјаты; II фәсил—јарадычылыг јолу; III фәсил—Аббас Сәһһәт вә рус әдәбијјаты; IV фәсил—сәнәтә бахышы) ибарәтдир.

Монографијанын биринчи фәслиндә мүәллиф Аббас Сәһһәтин ушаглығындан, онун илк тәһсил алмасындан, харичдә кечирдији илләрдән, шаирин 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки ичтимаи-педагожи фәалијјәтиндән, онун Ә. Сабирлә олан достлуғундан, нәһајәт һәјатынын сон дөврүндән бәһс едир.

Мүәллиф Аббасгулу Меһдизадә Сәһһәтин ушаглыг илләри вә илк тәһсил алмасындан данышаркән чох һаглы олараг көстәрир ки, кичик Аббасгулу диндар бир аиләдә (шаирин атасы Әлиаббас бир молла, анасы Сејид Ругијјә исә мәрсијәхан кими Шамахыда танынырдылар) көз ачыб бөјүдүјүндән, бу аилә тәрбијәсинин она мәнфи тә'сири олмушду. Буна көрә дә Аббасгулу илк тә'лим-тәрбијәсини о заман Шамахыда ачылмыш јени үсуллу мәктәбләрдә дејил, атасы Әлиаббасын моллахасында алмышды.

Аббас Сәһһәт һәлә ушаглығындан ити һафизәјә вә кәскин ағла малик олдуғундан моллаханада охудуғу бир нечә ил әрзиндә әрәб вә фарс дилләрини өјрәнир, Фирдовси, Сә'ди, Низами кими классикләрин диванларыны мүталиә етмәјә башлајыр. 1894-чү илин әввәлләриндә ијирми јашлы Аббасгулу атасынын тә'кидилә Мәшһәдә көндәрилир. Бурадакы тәһсил ону тә'мин етмир. А. Сәһһәт һәмин илин ахырларында Теһрана кедир вә орада тибб мәктәбинә дахил олур. Бурада әсас дәрсләр франсыз дилиндә кечилдијиндән, шаир бу дили мүкәммәл өјрәнир.

Аббас Сәһһәт Иранын Мәшһәд вә Теһрандан әлавә Хорасан, Шираз, Исфаһан вә башга јерләрини кәзмиш, феодал-патриархал бир һәјат кечирән Иранын мәдәнијјәтсизлији тәбии олараг шаирдә өзүнә гаршы нифрәт һиссләри доғурмушду.

Китабын биринчи фәслиндә мүәллиф һәмчинин чаризмин әсасларыны сарсыдан 1905-чи ил ингилабынын Аббас Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн инкишафына көстәрмиш олдуғу тә'сирдән, онун педагожи фәалијјәтиндән вә Ә. Сабирлә достлуғундан данышараг өз фикир вә мүлаһизәләрини мүнасиб дәлилләрлә әсасландырмаға чалышыр.

Аббас Сәһһәтин Ә. Сабирлә танышлығы 1901-чи илдән башланмышдыр. Лакин 1905-чи ил ингилабындан сонра онларын достлуғу даһа да мөһкәмләнир. Мә'лум олдуғу үзрә бу заман Сабир чох ағыр бир вәзијјәт ичәрисиндә иди. Аббас Сәһһәт ағыр шәраит ичәрисиндә яшаян достуна јахындан көмәк етмәк үчүн чох чалышмыш вә әлиндән кәлән һеч бир шеји әсиркәмәмишдир.

Азәрбајчан халгынын бөјүк шаири, ингилабчы-сатирик Ә. Сабирин вәфаты Аббас Сәһһәтә чох бөјүк тә'сир етмишди. Буну Камал Талыбзадә јолдаш бизә Сәһһәтин өз әсәрләриндән кәтирдији мисалларла көстәрир. Аббас Сәһһәт Сабирин өлүмүндән бир нечә күн сонра «Мә'лумат» гәзетинин 19 июл 1911-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазмышды:

«Еј гаре!.. гәзетләри охудугда о һәвәслә охудуғун көзәл-көзәл шеирләр, ширин-ширин мәзмунлар, дузлу-дузлу сөзләр ки, бир анда сәни һәм ағладыб, һәм күлдүрүрдү, онлары даһа бир дә көрмәзсән. Зира онларын назими... олан севкили, әзиз шаиримиз Сабир... әлимиздән кетди!

Сабир!

Чан кими севдијин јазыг милләт,
Һәлә сәндән умарды чох хидмәт.
Тәнкинаји-чаһаны тәрк етдин,
Әндәлибим! Нә тез сусуб кетдин!
Мүгтәдир, бинәзир шаир идин,
Һәр бәла кәлсә иди, сабир идин.
Јохса сәбрин түкәндими, Сабир?!
Бизә көнлүн күчәндими, Сабир?!..
Милләтин дәрди илә гәмләндин,
Булмадынмы дәва, вәрәмләндин?...»

Сәһһәт халгымыза үз вермиш бу бөјүк итки мүнасибәтилә мүтәәссир олса да, лакин о, гәлбән инанырды ки, Сабир вә онун сәнәти даим јашајачаг вә халгымыз һеч бир заман бу бөјүк шаири унутмајачагдыр:

«Гәм емә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл япарлар намына».

Заман Аббас Сәһһәтин бу дедикләринин доғру олдуғуну көстәрди. Халгымыз јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулaндан сонра өз севимли шаиринә һәгигәтән дә һејкәл гојду, адыны јүксәкләрә галдырды.

Мүәллиф монографијасынын икинчи фәслиндә, јә'ни Аббас Сәһһәтин јарадычылыг јолундан бәһс едәркән ашағыдакы мәсәләләри ишыгландырмаға чалышмышдыр:

1. Илк гәләм тәчрүбәләри.
2. Дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр. Романтика.
3. Реализм јолларында. «Әһмәдин гејрәти».
4. Һәјатла әдәбијјатын гаршылыглы әлагәси проблеми. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасы.
5. Ушаглар үчүн әсәрләр.
6. Тәбиәт тәсвирләри.

Бу мәсәләләрин һәр бирисинин һәллиндә монографија мүәллифи марксист әдәбијјатшүнаслығы методуну, әдәбијјатын партијалылығы принсипини рәһбәр тутмушдур. О, Аббас Сәһһәтин өз әсәрләринә, онун һаггында јазылмыш тәнгиди мәгаләләрә, мүасирләринин шаир һаггындакы мүлаһизә вә хатирәләринә әсасланараг дүзкүн нәтичәләр чыхармаға чалышмышдыр. Мәсәлән, Камал Талыбзадә, Сәһһәт јарадычылығындакы зиддијјәтләрдән данышараг јазыр: «Шаир, бир тәрәфдән, иртича илә үз-үзә кәләрәк мөвчуд буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинә нифрәтләр јағдырыр, өз е'тираз сәсини учалдыр, чәмијјәтин мүтәрәгги мејлләрини көрәрәк ишыглы кәләчәјә дәрин бир инам бәсләјир, дикәр тәрәфдән, өзүндә бир ачизлик, зәифлик дујараг бәдбинлијә гапылырды. Сәһһәтин јарадычылыг јолу үмумијјәтлә бу зиддијјәтләрин мүбаризәси јолудур... Одур ки, јүксәлмәк, бағырмаг истәјән шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханыр», «ады Сәһһәткән, өзү хәстә» олур:

«Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил.,
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмајыр, амма ки, сәси».

Сәһһәт јарадычылығындакы бу бәдбинлик, әлбәттә онун ичтимаи-сијаси һадисәләрә айыг вә дүзкүн мүнасибәт бәсләјә билмәмәсинин нәтичәси олараг мејдана чыхырды. Беләликлә дә, мүәллифин дедији кими, Сәһһәт јарадычылығында кәдәрлә севинч, бәдбинликлә никбинлик бирләшәрәк, вәһдәт тәшкил эдирди. Мүәллиф, Аббас Сәһһәтин романтикасы һаггында дедикләрини екунлашдыраpаг јазыр: «Сәһһәтин романтикасы, бүтүн зиддијјәтләрилә бәрабәр, чәмијјәти керијә дејил, ирәлијә апармаг ишинә хидмәт эдирди... Сәһһәтин романтикасы өз гидасыны ичтимаи һәјатдан алараг, инсаны һәјатдан узаглашдырмаға дејил, она хидмәт этмәјә чағыран бир романтика иди».

Монографијадакы «Реализм јолларында» Әһмәдин гејрәти» һиссәси дә диггәтлә ишләнмишдир. Мүәллиф бурада Сәһһәтин романтикасы илә онун реализми арасында үмуми бир вәһдәтин олдуғуну изаһ этмәјә чалышмышдыр.

Монографијада «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасынын кениш тәһлили верилмишдир. Мүәллиф чох доғру олараг бу әсәрин Н. А. Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» (1856) вә Һованес Туманјанын «Шаир вә Рүбаб» (1901) поэмаларынын гүввәтли тә'сирилә јазылдығыны мисалларла изаһ эдир.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасында Аббас Сәһһәт әдәбијјатын мәгсәди, сәнәт вә мүһит, јазычынын һәјатдакы ичтимаи ролу кими мәсәләләри бәдии шәкилдә ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Аббас Сәһһәт ушаглар үчүн дә чохлу әсәр јазмышдыр. Бу һагда монографијада әтрафлы изаһат верилмишдир. Белә ки, бурада Сәһһәтин 15 илә гәдәр мүәллимлик этмәсинин мүәјјән дәрәчәдә онун бәдии јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмәсиндән, шаирин зәнкин шифаһи халг әдәбијјатындан сәмәрәли сурәтдә истифадә этмәсиндән, ушаглар үчүн мә'налы, тә'сирли ојнаг шеирләр јазмасындан бәһс олунмушдур.

Монографијанын үчүнчү фәслиндә Аббас Сәһһәтин јарадычылығынын вә дүнјакөрүшүнүн инкишафында рус әдәбијјатынын ролундан, шаирин тәрчүмәчилик фәалијјәтиндән бәһс олунур.

Азәрбајчан охучуларыны габагчыл рус шаирләринин гијмәтли әсәрләри илә таныш этмәк ишиндә Аббас Сәһһәтин хидмәти хүсусилә бөјүк олмушдур. Онун бөјүк рус шаирләри: А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов вә башгаларындан этдији бәдии тәрчүмәләр охучуларымызын чох севдикләри әсәрләрдәндир. Элә бир азәрбајчанлы охучу тапмаг олмаз ки, Аббас Сәһһәтин А. С. Пушкиндән тәрчүмә этдији «Гафгаз» ше'рини әзбәр билмәсин.

Камал Талыбзадә китабынын ахырынчы фәслини Аббас Сәһһәтин бәдии дили вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә, шаирин реализм вә сатираја даир көрүшләринә вә с. һәср этмишдир. Китабын бу фәсли дә әввәлки фәсилләр кими чох сәлигәли вә элми бир ардычыллыгла ишләнмишдир.

«Аббас Сәһһәт» китабындан орта мәктәбдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләримиз чох шеј көтүрә биләрләр. Гејд этмәк лазымдыр ки, IX синфин програмында Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олараг гојулмуш бүтүн мәсәләләрин һәллини Талыбзадә јолдашын монографијасында тапмаг олар. Одур ки, мүәллимләримиз Сәһһәт јарадычылығыны кечәркән шакирдләрә бу китабдан әлавә материал кими истифадә этмәји мәсләһәт көрә биләрләр.

«АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији 1954-чү илдән «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә олараг «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» адлы методик мәчмуә нәшр этмәјә башламышдыр.

1954 вә 1955-чи илләрдә мәчмуәнин 8 бурахылышы (һәр илдә 4 бурахылыш) олмушдур.

Мүәллим јолдашларын мәчмуәнин бу вахта кими чапдан чыхмыш бә'зи нөмрәләрини әлдә едә билмәдикләрини нәзәрә алараг, редаксија ашағыдакы көстәричини дәрч этмәји фајдалы сајмышдыр.

1954-чү ил.

Биринчи бурахылыш

Проф. Ә. Дәмирчизадә—Мүасир Азәрбајчан дилинин әсас лүғәт фонду.

Досент Ә. Гарабағлы—Орта мәктәбдә лирик әсәрләрин өјрәнилмәси јоллары һаггында.

Ә. Әфәндизадә—Морфоложи тәһлил һаггында.

С. Ибраһимова—II синифдә инша јазы апармаг тәчрүбәсиндән.

С. Мусаева—I синифдә һүснхәтт дәрсләринин апарылмасы тәчрүбәсиндән.

М. Асланов—V—VII синифләрдә ифадә јазы.

Ифадә јазы мәтнләри.

Икинчи бурахылыш

Проф. А. С. Чикобава—Дилчилијә кириш.

Досент А. Абдуллаев—Фонетика тәдрисинин методикасы.

Ф. Һәсәнова—IV синифдә шакирдләрин мөһкәм билик алмаларына вә дүзкүн јазмаларына нечә наил олурам.

«Азәрбајчан дили, әдәби гираәт вә әдәбијјат програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү» (1954—55-чи дәрс илинин биринчи јарысы үчүн).

Ифадә јазы мәтнләри.

Проф. А. Ревјакин—Әдәбијјат вә һәјат.

С. Гасымов—Чүмлә үзвләринин тәдриси тәчрүбәсиндән.

Н. Исмајылзадә—«Хитаб» мөвзуунун тәдриси һаггында.

К. Гулиева—Садә чүмләнин синтактик тәһлили.

Ј. Зејналов—I—IV синифләрдә имла.

Ифадә јазы мәтнләри.

З. Сәмәдов—X синфин «Совет әдәбијјаты» дәрслији һаггында.

Дөрдүнчү бурахылыш

«Еддииллик вә орта мәктәбдә имла нөвләри һаггында».

«Азәрбајчан дили, әдәби гираәт вә әдәбијјат програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү (1954—55-чи дәрс илинин икинчи јарысы үчүн).

Ј. Зејналов—I—IV синифләр үчүн имла мәтнләри.

1955-чи ил.

Биринчи бурахылыш

М. Ч. Чәфәров—Совет јазычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултајы.

А. Бабаев—IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекајәсинин тәһлили һаггында.

Һ. Рәһимова—Шакирдләрин синифдән харич мүталиәсини нечә тәшкил едирәм.

«Саваллы јазынын вә мәдәни китгин ваһид мәктәб гајдасы».

Ә. Мирәһмәдов—Мүхтәсәр әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти.

Јени монографијалар.

Икинчи бурахылыш

С. Салеһов—Грамматик тә'рифләрин шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмәсинә нечә наил олурам.

Б. Гәдирова—VIII—X синифләрдә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән.

Т. Сејидов—Инша јазыларын тәсһиһи тәчрүбәсиндән.

Ә. Пашаев—VIII—X синифләрдә шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринә гаршы мүбаризә тәчрүбәсиндән.

Һ. Садыгова—Ч. Мәммәдгулузадәнин тәрчүмеји-һалыны нечә өјрәдирәм.

Б. Мәммәдова—М. Ф. Ахундовун јарадычылығыны кечәркән шакирдләрә дин вә мөвһумат әлејһинә мүбаризәни нечә ашылајырам.

Г. Мүфтәһәддинова—I синифдә јазы тә'лими тәчрүбәсиндән.

Н. Һачыев—Сифәтин тәдрисинә даир.

З. Сәмәдов—Мәктәб әдәбијјат дәрслијинин 10 иллији.

Ә. Мирәһмәдов—Мүхтәсәр әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти (арды).

Ј. Зејналов—I—IV синифләр үчүн имла мәтнләри.

Үчүнчү бурахылыш

Л. И. Тимофеев—Әдәбијјат нәзәријјәсинин әсас анлајышларынын системләшдирилмәси һаггында.

И. Зулфугаров—X синифләрдә әдәбијјатдан апарылмыш имтаһан јазылары һаггында бә'зи гејдләр.

М. Һәсәнов—Ибтидаи мәктәбдә сифәт бәһсинин тәдриси һаггында

Р. Тағыева—Ибтидаи мәктәб шакирдләринин синифдән харич гираәтини нечә тәшкил этмәли.

Һ. Мәммәдов—V—VII синифләрдә синифдән харич мүталиә вә онун әһәмиййәти.

II—VII синиф шакирдләринә синифдән харич оху үчүн төвсийә олунан әдәбийят көстәричиси.

Ә. Әфәндизадә—V—VII синифләр үчүн имла мәтнләри.

К. Абдуллаев—Ә. Һагвердиев һаггында монография.

Дөрдүнчү бурахылыш

Ә. Әфәндизадә—Азәрбайчан әдәби тәләффүзү һаггында.

С. Әфәндиев—Сүлейман Рүстәм ярадычылығынын бә'зи мәсәләләри.

З. Тағызадә—Садә чүмләнин бә'зи хүсусиййәтләринә даир.

Ю. Зейналов—Шакирләрин хәтти үзәриндә чидди иш апармалы.

Мир Аббас Асланов—V—X синифләрдә йохлама язылар, бунларын гиймәтләндирилмәси вә гиймәт нормалары.

Әзиз Мирәһмәдов — Мүхтәсәр әдәбиййатшүнаслыг терминләри лүғәти (арды).

А. Зейналов— Файдалы әсәр.

Н. Әһмәдов—Дини фанатизми ифша эдән китаб.

Ж.